N

नं० ८३६-घ

४०पत्रे

सिद्धान्तशिरोमणिः (अपूर्णम्)

मिताक्षराख्यभाष्यसहितः

नं० ८३७-घ

पत्राणि ४०

६०

नं० ८३७-घ
सिद्धान्तशिरोमणिः (असंपूर्णम्)
मिताक्षारा भाष्यसहितः (ज्योतिषम्)
पत्राणि ४०/६०

बाहू येकेन्द्रदोःकोटिफले कृतते नीचोच्चवृत्ते भुजकोटिजीवे त्रिज्यार्द्धतः कोटिफलं मृगादौ कर्क्यादि
केन्द्रे तद्योगोनः स्यात् २० अतस्तदेकान्तरमत्र कोटिर्दोर्दोःफलं भूग्रहमध्यसूत्रं कर्णो ग्रहमध्यग्रह
कर्णमध्ये फलं यन्न्यूनान्तदिहोक्तवच्च २१ पूर्वार्द्धे स्वगमे कक्षाव्यत्तेने आमार्द्धकिल त्रिज्यायाउपरि
कोटिफलं येनाम्मृगादौ केन्द्रे भवति कर्क्यादौ तु न्यूनं तथा अतस्तदेकान्तरं स्पष्टा कोटिः तस्मिन् स्वस्वे भुज
पदमिति फलमेव बाहुः भूग्रहान्तरं कर्णः दोःकोटिवर्गैक्यमपीति प्रसिद्धं अथापि प्राग्वत्कक्षाव्यत्तेनेकर्णे
सूत्रसक्ते स्फुटो ग्रहः स्फुटमध्ययोरन्तरं फलमित्यादि इति नीचोच्चवृत्तभङ्गिः ॥ अथ मिश्रभङ्गिमाह
मन्दोच्चतोग्रे प्रतिमण्डले प्राग्ग्रहो नुलोमं निजकेन्द्रगत्या खेटो ग्रहं हि लोमं भ्रमतीव भाति विलोविनगु
ष्ठत एव यस्मात् २२ नीचोच्चवृत्ते भ्रमतस्तु यातेन सानुलोमं प्रतिलोमयाने एकागतिः सा प्रतिभा
नमस्मान्नैः फलार्थं परिकल्पितं तत् २३ भङ्गिद्वयं चैवमिहोदितं विमिश्रवृत्तद्वये भ्रमत्र यथोक्तरत्नैः नी
चोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे भवत्यवश्यं फलचक्रदानी २४ यथा भवेत्तैलिकयन्त्रमध्ये काष्ठभ्रमो गोभ्रम
तो विलोमं नीचोच्चवृत्तभ्रमणं तथास्यात्स्मात्कृतोपि प्रतिमण्डलेन २५ ग्रहः पूर्वगत्या प्रतिमण्डलेनैव
भ्रमति यदेतन्नीचोच्चवृत्तं प्राग्देग्गणकैः फलार्थं कल्पितं तत्र प्रतिमण्डलगतेर्विलोमं ग्रहो गच्छन्निव प्र
तिभाति कथं तत्र विलोमं गतिः प्रतिभाति तत्र दृष्टान्तः यथा तैलिकयन्त्रे तिलपीडनार्थमूर्ध्वकाष्ठमध्ये
प्रतिपातैलस्य यथा गोलभ्रमाद्विपरीतो भ्रमः तत्र गोः किलाप सव्यं भ्रमति तन्न दूर्ध्वकाष्ठेन यथा भ्राम्यमा

त्रिज्या ३

शि॰ णमपिस्वांगेनसम्यग्भ्रमणान्मादयति एवंनीचोच्चवृत्तेभ्रमणंविपरीतमिवप्रतिभाति ष्ठोकस्यष्टार्थं इतिमि॰
गो॰ श्रभंगिः इदानींमंदशीघ्रकर्मद्वयेनास्फुटत्वेकारणमाह मध्यगत्यास्वकक्षायांवृत्तेग्रजेन्मंदनीचोच्चवृ॰
२२ त्तस्यमध्यंयतः तद्वत्शीघ्रनीचोच्चमध्येतथाशीघ्रनीचोच्चवृत्तेस्फुटःखेचरः २७ शीघ्रनीचोच्चवृत्तस॰
21 मध्यस्थितिंग्रहंतमाहतोक्तंकर्ममांदंततः खेरयोधायपश्चात्क्रमिश्चसंश्रितेगाढश्रोक्तेहितेनाम्नकस्मायिने २८
नीचोच्चवृत्तेभंगिपर्यालोचनयाएवंपरिणमतीतिस्पष्टार्थं इदानींमंदकर्मणि किंनकृतमित्याशंक्योत्तरमा
ह स्वल्पांतरत्वान्मंदकर्मणीह कर्णः कृतोनैतिचकेचिद्दचुः विस्पष्टतंत्रकर्मणांकृतेपिकर्णेस्फुटःस्यात्त
द्विधियेतोत्र २९ तेनाद्येतत्स्यफलमेतितस्मात्कर्णः कृतोनेतिचकेचिद्दचुः नाधंकनीयंनचलेकिमित्यय
तोविविद्याफलवासनात्र ३० पाकपक्षान्यनिमंदस्पष्टखेचरेष्टक्रमध्यस्थितः कक्षायांवलयद्वपध्रुपति
नतेनोतवृत्तेऽग्रगः मध्यादृतेक्रमध्यस्थगनरोतस्यंयतः पध्रपतः स्तत्रोक्तेनतकर्मलंबनविधौयात्तु॰
त्रिरत्नापिसा ३१ इहकर्णेनयत्फलमनीयतेतदेवसमीचीनंयन्मंदकर्मणिकर्णेनकृतस्तत्स्वल्पांतरत्वात्
मेदफलानिहिस्वस [redacted] निभवंतिनदंतरंचातिस्वल्पंतरमितिकेषांमतात् व्रजपश्चात्कारणमाह
त्रिज्याभक्तांकर्णेनपरिधिर्गुणितान्इत्यादिमंदकर्मणिमंदकर्णेनतस्यनव्यासार्द्धेनयद्वत्तेमध्यनेनतकदार २१
त्तेनेनग्रहोगच्छति यैर्मदपरिधिःपाठपठितःसत्रिज्यापरिणतः अतोसोकर्णव्यासार्द्धेनपरिणम्यते
ततोनुपातःपरिधित्रिज्याहृतेः यैपरिधिस्तदाकर्णहतेकिमिति अत्रपरिधःकर्णगुणःत्रिज्याहारःएवंस्फु

कर्ल्लः ५
= चलेद्यथं किंनस्यात्
इति न आशंक
नीयं =
वि

त्पत्तिर्थिः तेनदेशान्तरेणाभौमादीनांभानतसिद्ध्यातुल्लिप्ताकर्णाहृतेकिमिति अत्रपरिधेःकर्णोनाःखिपा
हारः) एणकर्णेनभाज्यएवंसतिविज्यातल्ययोःकर्णतःसयोरेणहतयोस्तुल्यत्वान्नाशेकृतेशुर्वेतस्यमेवफ
लमागच्छतिइतिग्रंथगुरुमतेम् अथयद्येवंपरिधेःकर्णेनसंस्कृतत्वंतर्हिकिंशीघ्रकर्मणिकृतेइत्याशंकाच
न्वेवदहि व्यस्तगुणेनगुणनेयत्रतारणामिदमुक्तंतदसत् चलेकर्मणीत्यंकिंनकृतमितिनाशंकनीयं यतः
फलवासनाविचित्रास्फुरत्कस्मात्तथापरिधेःस्फुटत्वंभौमस्मान्यार्थतयाकिंनतद्बुधादीनामितिनाशंकं
अत्रत्वस्माकंक्रियतेइदा इदानींतत्कर्मोपपत्तिमाह प्राकृपश्चाद्गतिमेदललंब्यहोवगमितिसप्तार्थे इदा
नींतत्कर्मगतिफलाभावस्थानमाह कक्षामध्यगतिर्यग्रेखाप्रतिहन्त्रसंपातमध्येवगतिःस्पष्टापरंफल
नवेदेस्य ॥९॥ कक्षावृत्तमध्ययातिर्यग्रेखातस्याःप्रतिहन्तस्यचयत्रसंपातस्तत्रमध्येवगतिःस्फुटा ग
तिफलाभावात् किंचतत्रग्रहस्यपरमफलस्यात् यत्रग्रहस्यपरमफलेनत्रेवगतिफलाभावेनभवितव्यं
यतःअद्यतनश्वस्तन ग्रहयोरंतरंगतिःफलयोरंतरंगतिफलं ग्रहस्यगतेर्वाफलाभावस्थानमेवधनर्णसं
धिःयत्रधनर्णलोलाकंमध्येवगतिःस्पष्टहन्तद्वययोगेयुचरइतितदसत् नहिहन्तद्वययोगेग्रहस्यपरमं
फलं इदानींग्रहस्यवक्रत्वंकेचकेयथाशीघ्रेद्रष्पनेतदर्थमाह वक्रानुवक्राकुटिलामंदामंदतरासमा
कामिरिदंयथोक्तं प्रवाहस्यतेगतिचरंवगत्यावक्रादिसर्वेविलक्षणोयेत्राक ॥१॥ वक्राष्टलाकामिकेयर
कंकत्वानर्थधनंग्रहस्येष्टस्थानेचिह्नयित्वाद्वितीयदिनेउच्चंग्रहंउच्चंवशान्मेषादिंभचक्रस्योस्पष्टय

शि॰ गो॰ हस्थानं विज्ञेतम् एवं विज्ञा यदिष्टगतं तदा वक्रागतिरिति स्पष्टा इदानीं केन्द्रसंज्ञास्फुटकर्तव्यताह उच्चस्य मध्ये

२२ किल केन्द्रसंज्ञं केन्द्रे यहो ज्ञातं तस्य भान्तेत: यतो तेरतावति तंगदष्टान्नीचोच्चस्य स्पष्टं केन्द्रं ४२ ग्रहस्य क

२३ त्वावलकर्णेन निश्चितो स्फुटाभवेत्सामदलेन भक्ता नत्वा समं लं अंतरितः क्रमध्यात्स्वग्रास्पते हि प्रवहानिलेन ४२

स्वोकद्वयं स्फुगमं इदानीं भुजांतरकर्मोपपत्तिमाह मध्यमार्कोदयात्स्पष्टार्कोदयः स्यादूनेन तत्फले

स्वेयनोनेतरं ततभास्वत्फलेनाकार्णां जातेत्वपः फलं भुक्तिभुक्तं निकन्नंयदे ४३ स्पष्टार्थं स्फुटगतो माल्या

तेच इदानीं छेदकोपसंहारेण गणकप्रशंसां वर्णयन्नाह येदर्भ गर्भीयधियोत्र नेपां स्याच्छेद्यकार्थं: परमा ए

रूपः येनजडांकं गधिपस्यैतेषां स्यादिदं वक्त्राहतपत्तत्स्य: ४४ इदं वक्त्राहतपदः पर्वतत्सत्सच्छेदका धं

र्थो जडानां इदं वक्त्राकं दस्मत्सविनशोषं स्पष्टार्थं ॥ इति श्रीसिद्धांतशिरोमणौ वासनाभाष्ये गोलाध्या

ये स्पष्टीकरणवासनायां छेद्यकाधिकार: ॥ इदानीं गोलबंधाधिकारमाह स्वस्वलवैः शशलाका

वलये: स्वसैः सचक्रभागांकैः सुवयेज्ञोलं गोले शिलेचानस्यैनेयुणो गणकः १ स्पष्टार्थं अथगोलबं

धमाह कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजामर्जीसुहस्रोतनोयष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां यष्टीमयष्टीं वहिः

वध्नीयात्कृशिरोमध्यकृतपनारं ज्याकिंभानाइदान्गोलास्त्वमरितः स्यथोयनलिकासंस्थेसुदृढगोलकौ २२

२ आदौ सारदारुमयीं यष्टीं कृत्वा तद्ध्रुवस्थानेन तत्र शोतोऽयष्टीमयष्टीसुदृढां विधायतत्साः वहिः चे इ

दीनां गोलानां यस्मात्तदानु वध्नीयात्तेषां वहिर्नलिकासंस्थो सुदृढगोलोऽइतिस्याधारण्येनोक्तं इदानीं वि

शिपिलांश २

चं२ शेषमाह पूर्वापरं वितृयेत्समं मंडलायामं याम्योत्तरं च विदिशोर्वलयद्वयं च उर्ध्वाधरावमिह यन्न चाग्रकमे
नदावेष्य निर्घ्यगपरं क्षितिजं तद्देहे २ एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणान्तरेद्वयं क्षेध्वायोरूपमा
वेष्य तद्देहे तिर्यक्कृतं क्षितिजाख्यं निवेशयेत् अपरयाम्योत्तरस्त्रैत्र उत्तरं क्षितिजा उपरि पलांशैर्नरमेकं ध्रु
वचिह्नं कार्य्यं दक्षिणक्षितिजाद्धोऽन्यत् इदानीमुन्मंडलमाह पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं या
म्यध्रुवपललवैः क्षितिजाद्धस्थ सौम्यकुजाद उपरि चात्तलवैर्ध्रुव तदुन्मंडलं दिननिशोः क्षयवृद्धिका
रि ३ समस्त्रं क्षितिजयोर्यो पूर्वापरौ संपातौ तेनैयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं यत्निबध्यते तदुन्मंडलसं
ज्ञं दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयोत्तद्दर्शनभवतः इदानीं विषुवन्मंडलसंस्थानमाह पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विं
लग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणेनाक्षभागैः अधःस्वस्तिकादुत्तरं तं किलं च षष्टिनाडीवलयं विदध्यात् ४ तयोरे
पा१८ ख१८ व पूर्वापरसंज्ञयोः संलग्नं तथा याम्योत्तरस्थैव स्वस्तिकाद्दक्षिणतः अधःस्वस्तिकादुत्तरतः अक्षांशगं तेरयद्ब
ध्नं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तं इदानीं दृङ्मंडलमाह ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलकरमधोन्तर्प्रोतं दृग्वलयं तदंतः
कृत्वा परिभ्राम्य तत्र तत्र यत्र ग्रहा गच्छति यत्र यत्र ५ खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चातः कीलकौ कृत्वा
तयोः प्रोतं दृग्वृत्तं दृङ्मंडलं कार्य्यं तत्पूर्वं सूत्रेभ्यः किंचिन्न्यूनं कार्य्यं यथा खगोलांतर्भ्रमति यथैकपव
ग्रहगोलः तदेकमेव दृङ्मंडलं योग्यो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तेन तस्योपरि भ्राम्यदमेव विमसदृग्ज्या शंकादिके कं२
दर्शनीयं अथ वा पृथक् दृग्गोष्टौ दृङ्मंडलानि रचयेत् न वा एवं विविमसत्प्रतच्छेदं हेपमंडलं अथवि
तस्स२

शि.गो. शेषमाह ब्रुवंते देवा विलसंते च रामाणां स्थकृत्यकृ वारचयेनस्थाष्टौ इत्युक्तं इलां विविभमलयकसहकतेष
२४ ब्रह्माद्यामिदं वदंति ७ स्पष्टार्थं इदानीं खगोलमुक्त्वा दृग्गोलमाह बध्वा खगोलेन लिकाद्वयं च ध्रुवद्वयेन।
23 नलिकाद्वयमेव बहिः खगोलाद्धि दधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वदंत्याः ८ भगोलवृत्तैः सहितैः खगो
म४ लो दृग्गोलसंज्ञोपमंडलाद्यैः द्विगोलजातं खलु दृश्यतेत्र तेनैव हि दृग्गोलमतो वदंति ९ तस्मिन् च गोले ध्रुव
चिह्नयोर्नलिकाद्वयं च धातन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिः स्थलग्नयोरंतरे दृग्गोलं रचयेत् कथितैः खगोलवृ
त्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रांतिमंडलाद्यैर्योनिबध्यते स दृग्गोलः कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह द्वि
कु२ गोलजातमित्यादि येनायं स्यापमः समशंक्वाद्यद्देशाणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि खगोलवृ — भगो सहितैः
त्तमिलितानि उत्पद्यंते भिन्नगोलबंधे सम्यक् नोपलक्ष्यंते अतः दृग्गोलसंज्ञोतः इति गोलभाष्ये खगोलदृ — इत्यादि
बंध६ गोलबंधः इदानीं भगोलमाह याम्योत्तरक्षितिजवलयद्वयं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धं घ
त४ टीकमवत्सममंडलवत्कल्पनीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव १० यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदा
कारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपरि पूर्ववत् कल्पनीयं सममंडलाकारं यदीदं घटिकाचक्रमिति का
र्यं तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं इदानीं क्रांतिवृत्तमाह क्रांतिवृत्तं गृहांकं विधेयं भ्रमत्यत्र भानुर्भ्रमा २४
द्वे क्रमाभावतः क्रांतिपातः प्रतीपं तथा चास्फुटं लेपपातस्य तत्स्थानकांतं क्रयेत् ११ यथायां मंडलं क्रमा त२
णमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादश राशयोंकाः तत्क्रांतिवृत्तसंज्ञं तस्मिन् दृष्टे रविर्भ्रमति त

नाडिकामंडलांतर

घारेवभाद्धीनरेष्वृभाच तथात्नक्रांतिपातोमेषादेर्विलोमंभ्रमति तथाग्रहाणांविक्षेपपाताः प्रस्फुटार
विलोमंभ्रमंति अतः क्रांतिपातादीनिस्थानानितत्रोक्तानि इदानींक्रांतिवृत्तनिवेशनमाह क्रांतिपातेव
पातेद्रष्टव्यांतेनाडिकावृत्तलग्नेविरव्यादिदं पातनः प्राक्तविभसिद्धभागेरुदगदक्षिणेतस्मभागेर्विभागपरे
२२ क्रांतिपातचिह्नात्षड्भेतरेत्सष्विह्नंकार्यं तेचिह्नेनाडीवृत्तेनसंसक्ते कृत्वापातचिह्नाद्यतः त्रिभंतरे
नाडीवृत्तात्प्रागवर्त्तविंशत्साउत्तरेतायथाभवति अपरेविभागेत्रिभंतरेदक्षिणतस्मभागेर्यथाभवतितथा
वध्नीयात् इदानींविमंडलमाह नाडिकामंडलेक्रांतिवृत्तंयथाक्रांतिवृत्तेतथाक्षेपवृत्तंन्यसेत् क्षेपवृत्तेत
राशयःकितनत्र चक्षेपपातेषुचिह्नानिकतोतत्वत २३ क्रांतिवृत्तस्यविक्षेपावृत्तस्यचक्षेपपातेसषड्भेचकृत्वा
पृतिंक्षेपपातात्रतः पृष्ठतस्त्रत्रिभेक्षेपभागैःस्फुटैःसौम्ययाम्येन्यसेत् २४ शीघ्रकर्णेनभक्तात्त्रिभज्या
गुणाःस्फुटःपरक्षेपभागाग्रहाणांस्फुटाः क्षेपवृत्तानिपसंविदध्यात्स्वकक्षस्वस्ववृत्तेभ्रमंतीड्ह्वोग्रहाः
२५ असवृत्तस्यसमयस्यमाध्यान्यथाक्रांतिवृत्तेपृथक्कृतेएवंविमंडलमपिराशयंकंपृथक्कृत्वातत्र
मेषादेर्व्यस्तंस्फुटक्षेपपातंदत्वाग्रचिह्नंकार्यंअथक्रांतिवृत्तस्यचक्षेपपातचिह्नयोःसंपातेकृत्वाक्षेपपातात्
अतस्त्रिभंतरेक्रांतिवृत्तादुत्तरःस्फुटःक्षेपभागैःपृष्ठतस्त्रत्रिभंतरेतेरेवभागैर्दक्षिणतःस्थिरंकृत्वाविमं
१९त डलेनिवेशनीयं अथपठितायेविक्षेपभागास्तेत्रिज्यागुणाःशीघ्रकर्णेनविभक्ताःस्फुटाक्षेपाः अत्रानुपातः
यदिकर्णाग्रेपृतर्देतरेतर्हित्रिज्याग्रेकियतइति यतोभगोलेत्रिज्येवव्यासार्द्धं अतएवंचंद्रादीनांषट्विमंड
ष्ट१ तस्मात्षड्भांतरेऽन्यंसंपातंकृत्वा४

क्रांतिवृत्तग्रहयोरंतरं शरः
नाडीवृत्तग्रहयोरंतरं स्फुटा क्रांतिः
नाडीवृत्तक्रांतिवृत्तयोरंतरं मध्या क्रांतिः

शि॰ गो॰ त्यनिकार्याणि स्वस्वविमंडले ग्रहा भ्रमंति इदानीं क्रांतिविक्षेपं चाह नाडिकामंडलात्तिर्यग्गतापमंडलं क्रांतिवृत्ता
२१ वधिः क्रांतिवृत्तान्तरः तेषु पातावधिस्तिर्यग्गेवं स्फुटो नाडिकावृत्तविक्षेपांतराले ऽपम॰ १६ क्रांतिवृत्ते स्फुटग्र
२४ हस्थाने तस्य नाडीवृत्तात् यत्तिर्यग्गतं तरं सा क्रांतिः अथ विमंडले च यद्ग्रहस्थानं तस्य क्रांतिवृत्तात् यत्तिर्यग्गत
रं स विक्षेपः अथ विमंडलस्थग्रहस्य नाडीवृत्तात् यत्तिर्यग्गतं तरं सा स्फुटा क्रांति इदानीं क्रांतिपातमाह विषु
४८४ वत्क्रांतिवलययोः संपातः क्रांतिपातः स्यात् तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे १७ अयनचलनं यदु॰ ४८
क्तं मुंजालाद्यैः स एवायं तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोंगर्तुनंदगोचंद्राः १९९६६९ तत्संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः भगणसंजातं १
क्रांतिपातात् अत्र नीयमाना इति यावत् १ साध्यः क्रांतिवशाच्चरमुदयाश्च दललग्नाद्यपि मेततत्रेऽपि च १८ क्रांत्यर्थं पातः क्रांतिपातः पातो नाम पा ९
५ तः कयोः क्रांतिविषुवद्वृत्तयोर्नहि तयोर्मेषादावेव संपातः किंतु तस्यापि चलनमस्ति येन चलनभागाः ५४८
प्रसिद्धैस्तु एव विलोमगस्य क्रांतिपातस्य भागाः मेषादेः पृष्ठतः तावद्भागांतरे क्रांतिवृत्ते विषुवद्वृत्तेन संमि
त्यर्थः नहि क्रांतिपातो स्तीति वक्तुं न शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति तत्कः
थं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्तमिति चेत् तदा स्वल्पत्वात्तैर्नैवोपलब्धः इदानीं बहुत्वात्संप्रति तैरुपलब्धः
अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगम्यते यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धांतोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत्क तेनोक्तः
थं तैर्नोक्तः सत्यम् अत्र गणितस्कंदे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणं नहि मंदोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव
वक्तव्या इति तेन बहुना किं तस्माद्यथा ग्रहाणां मंदफलाभावस्थानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यंते तान्येव मंदोच्च॰
ना॰

कर्तव्या यदा पुनर्महता कालेन महत्तरं भवि[illegible]व्याप्ति तदा महामति मंदो व्रजन् गुणवानां समान धर्मेण एवं ज्ञातः संति तदुपलब्धानुसारेण गति मुरारी ५

स्थानानि यान्येव विक्षेपाभवि स्थानानि तान्येव पातस्थानानि किं तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति संदिग्धे तत्र
मंदोच्चपातानां गतिरस्ति चंद्रमंदोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धाः साधकियतीनडच्यते यैर्भागैरुपलब्धि ऐर
स्थानानि तानि गणितेनागच्छंति तद्गणसंभवा वार्षिकी दैनंदिनी वा गतिर्ज्ञेया मेवं यद्यन्येरपि भगणै काषि ५
स्तान्येव स्थानान्यागच्छंति तदा कतरस्यागते: प्रामाण्यं सत्यं तर्हि सांप्रतोपलब्ध्यनुसारिणी गतिर्ज्ञेया एवं
गीकृतस्य शास्त्राणि आकरिष्यंति अत एवाचार्यैर्गणितस्कंधो मतिमद्भिर्ध्रुवं तंत्र अनाद्यंते काले पि विलक्ष नेः५
तयाति अतोस्य क्रांतिपातस्य भगणा: कल्पे अयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धांतोक्ता: तथा मुंजालाद्यैर्यदयन
चलनमुक्तं स एव क्रांतिपात: तेषां गणितेन दृग्गोचरा इत्युपपद्यते अथ च वेदांते वा यैर्वान्यैर्वा भगणा
भवंत्वयनांशा निपुणैरुपलभ्यंते तदा स एव क्रांतिपात इत्यर्थ: तं विलोमगं क्रांतिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रां
तिः साध्या इदानीं विक्षेपपातमाह एवं क्रांतिविमंडलसंपातात् क्षेपपाता: स्युः चंद्रादीनां व्यस्तां क्षेपा
[illegible]ताभ्यनेतत्तेयाम्या: २० मंदस्फुटो द्राक्प्रतिमंडले स्वे ग्रहो भ्रमत्येव च तस्य पात: पातेन युक्तात् गणि शाकेप्रति मंडले ५
गा४ तात् तेन मंदस्फुटात् खेचरत: शरोस्मात् २१ पातेन वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात्तेन युता च्छरो
न: चंद्रस्य कक्षावलये हि पात: स्फुटादिधो मध्यमतोत युक्तात् २२ तथा क्रांतिवृत्तविमंडलयो: संपा
त: क्षेपपात: तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेप: साध्य एतदुक्तं भवति क्रांतिपात: प्रसिद्ध: यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रांति:
साध्यते एवं क्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेप: साध्य अत: विक्षेपपातो मंदस्फुटे एव प्रक्षिप्यतेन कारण

इत्यर्थ:

तं २

शि॰ गो॰ माह मंदस्फुटो द्राक्प्रतिमंडलमित्यादि यतः शीघ्रप्रतिमंडले मंदस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति तेनैव चवृत्तेन पातः
२५ अतो गणितागतं पातं मंदस्फुटोद्भवविक्षेपः साध्यते शेषं स्पष्टार्थं इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह येवा
25 त्र पातभगणाः कथिता ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेंद्रभगणैरधिका यतः स्युः स्वल्पाः स्वचार्थमुदिता खलु केंद्र
भक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । मे बलाद्विषेणाप्यं किलकेंद्रमि[illegible] येकेंद्रे सपक्षे युचरस्त
ज्ञ ५ योज्यः अतस्तुलात्पातभक्तौ ज्ञभृग्वोः सुधीभिरायेशरसिद्धिरुक्ता ॥ २५ ॥ स्फुटेन शीघ्रोच्चभक्तौ तयोः पा स्फुटौ ५.
तौ भगोले स्फुट एव पातः ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातभक्तिं केंद्रं कृत्वा तयोर्विक्षेप आनीतः स शी
घ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति न ग्रहस्थाने यतो ग्रहो मध्यवर्तीति अत इदमनुपपन्नमिति प्रतिभाति
तथा ब्रह्मसिद्धांतभाष्ये ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावद्विक्षेपः तावानेव यत्र कुत्र स्थितस्यापि ग्रहस्य भ श्र शी उ. शी कें
वत्येवोपलब्धिरेववासनानान्यत्कारणं वक्रे शकात एव चतुर्वेदेनाप्यत एवमसायोत्र कृतः अतोच्च ६ ५ १
ते येत्र ज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठिताः ते शीघ्रकेंद्रभगणैरूनाः संतस्तद्भगणा भवंति तथा च माधवीये १० १५ ५
सिद्धांतचूडामणौ पठिताः अतोल्पभगणा भवपातः स्वशीघ्रकेंद्रेण युतः कार्यः शीघ्रोच्चात्कृ[illegible]यिते १५ २० ५
शीघ्रकेंद्रे तस्मिन्स्वपाते क्षेपकेंद्रकरणार्थं ग्रहः देयः अतस्तत्स्वशेषाद्विक्षेपो नीतो ज्ञत्वे शीघ्रोच्चा पात
पात योग एवावशिष्यते इत्युपपन्नं किंच मंदस्फुटोनशीघ्रोच्चं प्रतिमंडले चलकेंद्रं तस्मात्ते [illegible] १५ ५
ज्यते एवं कृते सति क्षेपकेंद्रं मंदफले नानविनैस्यात् तदंगीकृतं तत्र केंद्रस्यानुपपत्तेः अतो मंदफलं पा २५
२०

नेयमसंदेयम् यतोऽनुपातसिद्धं चलकेंद्रं मध्याने शीघ्रोच्चं भवति यद्भगोले क्रांतिवृत्ते तत्कक्षावृत्ते तत्र
ग्रहविमंडले तत्स्फुटग्रहः तत्स्फुटपाते हि विक्षेपकेंद्रं यतः स्फुटपातस्थाने संपातं कृत्वा ततः त्रिभेंतरे स्फुट
टीकृते परमक्षेपांशैः यावद्दूरं तावद्दक्षिणोत्तरं विमंडलं तथा ग्रहे मंडले स्फुटग्रहस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण
गणितागते तत्स्थानात् ... नार्थः इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह ग्रहस्य गोले कथितापमंडले प्रकल्प्य
कक्षावलयं यथोदितं निवद्धयोः प्रतिरत्नमस्मिन् विमंडलं तत्स्थितेः शरांशैः मध्यात्रपातात् ...
भगोलः स्वशीघ्रकेंद्रेण ... २८ भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट एव पातः अयम्
दितदंतर्ग्रहगोले नो निवध्नेन ... यथोक्तं विषुवद्वृत्तं च वध्वा क्रांतिवृत्तं कक्षामंडलं प्रकल्प्य तत्र के
द्रकोणविधिना शीघ्रप्रतिमंडलं वध्वा तत्र प्रतिमंडले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र
विद्धं कार्यं अथ त्रिज्याव्यासार्द्धमेवान्यद्वृत्तं राशिपंकं विमंडलाख्यं कृत्वा तदपि मेषादेर्व्यस्तपातात्प्रवि
द्धं कृत्वा प्रतिमंडलविमंडलयोः पातविद्धे प्रथमं संपातं तस्मात् भार्द्धांतरे द्वितीयं कृत्वा पातादग्रतः त्रिभेंतरे
परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्ताद्दूरे दक्षिणे च विमंडलं स्थाप्यं तत्र मंदस्फुटगत्या ... पारमा
र्थिको ग्रहो भ्रमति ... मेषादेरनुलोमो मंदस्फुटो विमंडले देयः स तत्रस्थः प्रतिमंडलयावत्तांतरेण वि
क्षिप्तस्तावांस्तत्प्रदेशो विक्षेपं संपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः त्रिभेंतरे परमो विक्षेपो मध्ये त्वनुपा
तेन ... संपातग्रहयोरंतरं ज्ञेयं तदंतरं पातग्रहयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात्संयो

शि॰ गो॰ २६ द्रुकेंशरि १ पाफा १ त्रिकेंदो १ कं 26

५या२

गंशरार्थकेंद्रं यदि त्रिज्याल्पस्य याकेंद्रज्या परमशरः तदाभीष्टया नया कइति फलेशरितिमंडलविमंडलयो
स्तिर्यगंतरं स्यात् विमंडलस्य ग्रहाङ्कमध्यगसूत्रेन ङ्कमध्यग्रहांतरं सच यष्टिकर्णः यदिभूमध्यात्करणाये
एतावान्विक्षेपस्तदा त्रिज्यार्थे कियानिति द्वितीयत्रैराशिकं आद्येत्रिज्याहतो द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे
कृते केंद्रज्याया परमशर गुणिताया कर्णोहरः फलं कलाद्यं तत्सूत्रयोस्तिर्यगंतरं स्फुटशरः इदानीमहो
रात्रवृत्तमाह दृष्टिनक्रांतितुल्येंतरे सर्वतो नाडिकाख्यमहोरात्रवृत्ताख्यं नवचषकादीनां चषष्ठ्यांक
यस्त्वाविषुवं भवेद्ध्रुवजीवामिता २७ नाडीवृत्ताद्वृत्तरेनोरदक्षिणतो वा सर्वदैव क्रांतितुल्येंतरे यद्वृत्तेन
वध्यते तदहोरात्रवृत्तं तेन तद्वृत्तेन तस्मिन्दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः तत्स्वृत्तस्य व्यासार्द्धं द्युज्या इदानीमन्यमा
ह अथ कल्पामेषाद्या राशयो लोमक्रांतिपातांकात एषांमेषादीनां परात्रवृत्तानि वध्नीयात् २८ ना
डीवृत्तोभयतस्त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि क्रांतिपातादारभ्य त्रिंशतांभागे स्युर्मेषादीन्त्रकस्मात ... त्रिंशताद कर्मो ५
वदहोरात्रवृत्तानि वध्नीयात् यानि च नाडीवृत्तस्योभयतस्त्रीणि त्रीणि भवंति तान्येव क्रमेतः सायनां
शार्कस्फुटद्वादशराशीनां इदानीमस्योपसंहारः एष भगोलः कथितं खेचरगोलोप्येवमेव विज्ञेयः २९ अ
ग्रमंडले वा स्त्राधारे ग्रहवृत्तसेव पोष्याद्दीनां कलावध्नीयाद्गुणेनाम जालाभाः ३० वाधाभगोल २६
मेवं षष्ट्यांयष्ट्यांलग्नोलतनलिकान्तः प्रविश्य भ्रमयेत्तं यष्ट्याधारः स्थिरो खगोलो ३१ यथायं भगोलोव
ङ्गलैवग्रहगोलात्म्यपि वध्नीयात् किंतेनेपासंकेयक्रमंतत्स्याल्पधियं नायामीति वहिःस्थमेव दर्शनीयम

लंकाख्यपलस्थलं किंतु स्वदेशस्य निरक्षदेशयोरन्तरे चरकालः। लंकापदं तु निरक्षोपलक्षणार्थमिव

अथ वात्र भगोले यदुपमण्डलं तस्याधो यः स्थानिवद्धैः सूत्राधारैर्वेधः स्थानेश्वरादीनां कल्पादर्शिनी याः
धं २ एवंविधं भगोलं यत्रांग दृष्टवध्रूयप्रायथ्यों प्रोतेन नलिकाद्वयेन विद्धैर्विहगैर्लोकत्वाय गोलभ्रमणं दर्शयेत्
॥ इति श्रीभास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धविवरणं ॥ अथ त्रिप्रश्नवासना तत्रादौ चरस्या
नमाह उन्मण्डलक्ष्मावलयान्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः तज्ज्या कुज्या चरशिंजिनी स्यात् व्यासार्द्ध
वृत्ते परिणामितासा १ क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्ये अहोरात्रवृत्ते यावान्कालः स चरखण्डकालः तत्रोन्मण्ड
लादुभयतः चरखण्डान्तरे चिह्नं कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्यार्द्धं कुज्या सैव त्रिज्यावृत्ते परिणता सती चरज्या
स्यादित्यादि त्रिप्रश्ने व्याख्यातं च इदानीं लंकास्वदेशार्कोदययोरन्तरे चरकालमाह निरक्षदेशे क्षिति
जाख्यवृत्ते तदुन्मण्डलं तज्ज्ञैरुदितं स्वदेशे स्वदेशके खेर्कस्य समं तनुमाणा चरार्द्धमर्कोदययोश्च मध्ये २ स्पष्टा
र्थे इदानीं ग्रहाणां चरफलस्य धनर्णतां गम्यं नामाह आदौ स्वदेशे यानि निरक्षदेशे सूर्योदयात्प्रस्तमयो
यथातः पूर्णं ग्रहे स्यादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्थं रवि सौम्यगोले ३ याम्ये विलोमं तत उन्नयस्यादुन्
मण्डलं स्व क्षितिजादधस्तात् नाड्यादि हृत्याद्युन्नरयाम्यभागे गोलस्य तादृग्नरयाम्यगोले ४ स्वगम्या
र्थे पूर्वं व्याख्यातं च इदानीं दिननिशोर्लघुत्वमहत्वे हेतुमाह अतश्च सौम्ये दिवसो महान्स्याद्रात्रि
र्लघुर्व्यस्तमतश्च याम्ये द्युरात्रवृत्ते क्षितिजादधस्थस्याराद्रियतः स्याद्दिनमानमर्द्धं ५ सदा समत्वं द्युदि
शोर्निरक्षे नोन्मण्डलेन क्षितिजाद्युतेनाप्यत् क्षितिजादुपरिस्थस्य अहोरात्रवृत्ते यावान्कालस्तावान्दि।
खंड ३

शि.गो. वमः यावांस्तद्ध्रुवस्थे नवती रात्रिरिति स्फुटगमं विशेषमाह षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथत
१७ त्रास्त्यपरो विशेषः ५ तेनाधिका क्रांतिरुदग्यदा वा तावद्दिनं संततमेव तत्र याम्या च याम्या सततं तमि
स्रा तत्र मेरौ सततं समार्द्धं ७ यत्र देशे षट्षष्टेरधिकाः पलांशास्तत्रापि विशेषः अर्कस्योत्तरक्रांतिर्या
वत्कालं तेनाधिका भवति तावत्कालं संततं दिनमेव याम्याक्रांतिर्यावत्तावत्संततं रात्रिः तद्यथा यत्र
किल सप्ततिपलांशाः ७० तत्र पललंबो विंशतिः २० तत्र देशे विषुवद्वृत्तं दक्षिणक्षितिजादुपरि भा
गविंशतौ तदुत्तरक्षितिजादधस्तावती यदा रवेरुत्तरक्रांतिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे रवि
बिंबमर्द्धोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षितिजादुपरि भागचत्वारिंशतोन्नतं भवति तदा त्रिंशद्घटि
का दिनदलं अतो दिनं षष्टिः रात्रिः ०० अस्मात्ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रांतेरधिकत्वादुत्तरक्षितिजे न र दुवि
स्पृशति एवं प्रतिपर्ययं परमक्रांतिर्यावदुपरि उपरि भ्रमति एवं मिथुनांते उत्तरक्षितिजादुपरि भा
गचतुष्टयं यातिष्ठ नस्तेनैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागाक्रांतिर्यावत्कालं रविः संततं दृश्यः ताव ताव
ये द्दिनमेव अनेन व्युत्क्रमाद्दक्षिणगोले दक्षिणक्षितिजादधस्थेऽर्के संततं रात्रिरिति ज्ञातव्यमेवं मेरोः षण्मासं दि
नं इदानीं मेरुसंस्थामाह विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजं तस्मिंस्तथा च दैत्यानां उत्तरयाम्यौ क्रमशो १७
मूर्ध्वोर्ध्वगतौ ध्रुवौ च तेषां ८ उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमंतमादित्यं सव्यं त्रिदशाः सततं
पश्यंत्यसुरा अपसव्यगं याम्ये ९ स्पष्टार्थं इदानीं दिनरात्रिस्वरूपं पितृदिने चाह दिने दिने मासयनोद्वद

५४

ग्रीनेनमीतमोहंनुररद्रीनेस्मृति कुपृष्ठगानांद्युनिशंयथान्रूणांतथापितॄणांप्राग्विष्टवासिनाम् १०
इदानींसंहितोक्तस्याभिप्रायमाह दिनंसुराणामयनंतदुत्तरंनिशेतरन्सोहितिकैःप्रकीर्तितम् दि
नेस्तात्रैकैर्दिनमेवतन्मतंनिषाततत्रत्नमलकीर्तनायतत्११ इद्धांतमारोहतियैःक्रमेणतेरवकृतै
रवरोहतीनः यत्रैवदृष्टःप्रथमंसदैवैनंज्ञेतिएवंनविरोधकानेतकिं १२ सांहितिकानांनचेदंयमभि
४ रोहणंकुर्वन्नपिदे वैर्दृश्यस्तेरवयुनर ५
प्रायस्तर्हिमेषादेर्तुहेर्मिथुनभांतंयावत्पैदृन्नेरवावरोहणंऊर्ध्वेनकिंनदृष्टपतत्रतिग्रन्तस्तदस्तत् १
इदानींपितृदिनमाह अस्योदयास्तकालेवाह विधूर्ध्वभागेपितरोवसंतःस्वाधःसुधादीधितिमाम
नंति पश्यंतितेर्कंनिजमस्तकोर्ध्वंदर्शोयतोस्माद्युदलंतदेषां १३ भार्धान्तरत्वान्नविधोरधःस्थंतस्मा
न्निशीथःखलुपौर्णमास्यां कृष्णेरविःपक्षदलेभ्युदेतिशुक्लेस्तमेत्यर्थतएवसिद्धं १४ स्पष्टार्थं अथब्र
ह्मदिनोपपत्तिमाह यदतिदूरगतोद्रुहिणांतिकेःसततमसमग्रलयंरविमीक्षते भवतितावदयंप्राणि
नस्थतयुगसहस्रयुगंद्युनिशंविधेः १५ इहस्थितत्वादास्मयंरविंपश्यतिदिनांतेयादीज्ञपसंहरतः
५४ शंतस्यैः इदानींउदयवासनामाह योहिप्रदेशोपममेदलस्यतिर्यग्गिरयनोयान्नुदयंतथास्त सो
स्तेनकालेनयदूर्ध्वसंस्थःतस्तेनसोस्मादुदयातत्वस्मात् १६ यदूर्ध्वगतोपायमनतास्मगाख्याःसखिमेनापि मे
निरक्षदेशे याम्यानतस्तितिनततत्वमाप्राउदयेतेकालेननतोल्पकेन १७ कर्मोदयःसोम्यनतीहियेः यउ=३
ग्नेयांतियाम्यान्तवशाटुज्ञंकालेनतस्मादुदनोदयंतिनतेरसंचरालिटमेवं १८ विष्णुवदेहो

शि॰गो॰ यत्रपूर्वत्रानिलंकायांसमपश्चिमगानि राशिवलयंतन्मकरादौ परमक्रान्त्या विषुवन्मंडलाद्दक्षिणतोऽ
२८ मिथुनांतंतदुत्तरतोल्पसमतांक्षितिरश्मीनंतत्रापि मेषंस्वक्रांत्यामहत्त्वात्तिरश्चीन उदेति अतोल्पकालो नर
स्त २ दयः वृषभस्तदल्पयातस्तस्मादधिकं किंचित्कालः मिथुनस्तदपेक्षयाधिककालः एवंनिरक्षदेशेपि स॰
पये ८ मोदयाः अ॰ मकरादयोपाम्यनतास्तेपाम्यादेवशादतिनतादक्षोत्ति स्वदेशेऽतोल्पकालोदयाः
येन्यकर्कादयः स्वस्वक्रांत्यासौम्यनतास्तेपाम्यादेवशादत्युन्नताः उद्यंति अतस्थिरकालोदयाः
भवति ६ लंकास्वदेशयोरंतरालेस्वचरखंडमेव ततस्तात्त्विकजयोरंतरालेचरं अथचरखंडेऽतोनाधिकत्वे स॰
गोलभ्रमणोपपत्तियथाप्रतीयतेतथाह भचक्रपादास्त्रिघ्नि नाडिकाभिः पृथक्समुद्यंतिनिरक्षदे॰
शे चक्रार्धमार्यंच तथाद्वितीयं सर्ववशेन्यि २० मिताभिरेव २१ मेषादिमिथुनांतो नाडीभिस्त्रि॰
तानि ६ भिमिताभिरुदेते लगनिरक्षजेनदशस्यपश्चमेंश्वरोनाभिः २० कन्यांतो धनुर्भौतस्त्रिमितनाडी २ = तेन कालेन ५
भिरुद्वलये लगनिरक्षजेनोद्वंस्पपश्यातानाभिस्वराश्चाभिः २१ तेरहितविंशाद्भिः कन्यांतोवाऽ धार॰ प्र ४
हेतुना ४ तोवा चरखंडैर्हीनाढ्यासैनानिरक्षोदयाः स्वदेशेसुः २२ क्षितिजेजातदिक्त्वाद्गोलभ्रमपन्दर्शयेत्सर्वं २८
उक्तमनुक्तं वान्यत्क्षि...णां बोधजननार्थं २३ उदयर्वास्तु स्वासनाध्यायकथितेव इत्क्रमेणा सना ३
दिकं क्षितिजेक्षत्वागोलेभ्रमयनक्रमेणयदुक्तंवक्ष्यमाणं च सर्वं दर्शये तत्र सर्वं हश्यनत्समर्थः अथा
स्तमयानाह याम्योदेतिसमयेनयेन तत्सूक्ष्मोस्तमुपयातितेनच राशि[illegible]मपमंडलेक्षजादृईमेवसा॰

ततोयतः स्थितं २६ यो राशिर्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमो ऽस्तं याति ये मेषादीनामुदयाः ते तुलादी
नामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेषादीनामस्तमया इत्यर्थः यतः सप्तमस्थं तत्तदेति जातु परिस्फुटमे
वभवति अर्द्धमध्यस्य अतो राशेरारूढयमस्तमयं च गच्छतो तस्य कालेन तावुपपद्यते इदानीं विशेषमाह
यत्र लंबजः लंबाजिनोनर्कस्तत्र नोदयचरा यमुज्ज्वत नान्यस्य स्थितितियान्यथोदिते येन नैष विष
यान्तगोचरः २९ यस्मिन् देशे षट्षष्टिभागाधिकः पलस्तत्र केचन राशयः सदोदयाः केचन सदास्त
मिताः केचन शंताउ उद्गच्छंति अतस्तत्र यथा कथितास्तथैव उदयान भवंति यावत्सदोदितैरविस्तावदहोरा
त्रैश्चत्वं चिंतितं न स्पृशंति अहोरात्रे त्विति तो अन्मंडलयोरंतरं हि चरं अतस्तत्र क्रम्यायावरम्याद्विकमस
तत्वोपसंस्कार्थे इदानीं लग्नशाद्यमुन्मनायुदयास्तमध्यलग्नस्यानामाह यत्र लग्नपममंडले क्रांतेन ५ म
कृहायमिहलग्नमुच्यते प्राचि पश्चिमक्रांते स्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे २८ स्पष्टार्थं अथल
ग्नार्थमर्कस्य तात्कालिकी करणं वाममाह लग्नार्थमिष्टघटिका यदि सावना स्ता तात्कालिका
र्ककरणेन भव भूराद्याः आर्द्रोदयाहि सदृशीभ्यदृष्टा यमेयास्तत्कालिकत्वमय्यनक्रियते यदार्कः २९ = नै ४
ननु लग्नकरणार्थं याः इष्टघटिकाः स्ताः सावनाः उत नाक्षत्राः यदि सावनास्तर्हि नाक्षत्रा उदयाः कथं वि
सदृशास्ताभ्यां विशोध्याः अतस्ताभिर्नाक्षत्राभिर्भवितव्यं तथा भोग्यकालस्साधनार्थं अर्कः तात्कालि
कः किं कृतः यतः उदयावधि इष्टघटिकास्तथा कोदयानंतरमेव राशेर्भोग्यांशाः क्रमेणोद्गच्छंति अ

शि॰ गो॰ ततः स्वोदयिकार्कस्य भोग्यं गृहीतं युज्यते न तात्कालिकस्य तथा प्रतीत्यर्थमुदाहरणं यत्र किल पंचोद
२५ लाविषुवती तत्र मेषादिगोर्कस्फुटमहोरात्रं चतुश्चत्वारिंशदसुभिरधिकाः षष्टिर्घटिकाः ६०।४४ अथ उ
दयानंतरमहोरात्रस्यैकाले ६०।४४ यावत्तावत्कालिकार्कोऽस्माभिः साध्यते तावत्स्वकाधिकं स्यात् तत्सम
तत्समये यावदौदयिकः क्रियते तावत्समेव अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीतेर्युक्तिः तस्मादर्कतात्कालि
कीकरणमयुक्तमिव प्रतिभाति सत्यं यत्तत्पंचोक्तं लल्लाद्यैरिष्टघटिकाद्यादि अत्र इष्टघटिकाः सा
वनास्तावदाचार्यैरंगीकृतास्तासां नाक्षत्रत्वं कर्तव्यं तच्चैवं यथाप्रागुक्तं स्वाहोरात्रसंबंधिन्यो गतिक
लास्तास्वैरयासुभिः संगुण्य राशिकलाभिर्विभज्य फलासुभिरधिकाः सावनघटिकास्ताः नाक्षत्राः षष्टिर्घ
टिकाः अहोरात्रवृत्तेनाक्षत्राः स्युः एवमिष्टघटिसंबंधिन्यो या गतिकलास्ताः स्वोदयासुभिः संगुण्य रा
शिकलाभिर्विभज्य फलासवस्तास्विष्टघटिकासु सावनासु प्रक्षेप्याः एवं नाक्षत्राः स्युः ततः स्वौदयिकार्क
स्य भोग्यासवः साध्याः एवं समस्ताचार्याणां लाघवार्थमिष्टघटीसंबंधिन्यो गतिकला अर्के प्रक्षिप्यास्त ता॰ ४
तोऽस्य भोग्यासवः स्युरौदयिकार्कस्य भोग्यासुभ्यो न्यूना जाताः ते यावदिष्टघटीभिः शोध्यंते तावदिष्ट २५
कालिकार्कलासुभिरधिकाः कृताः स्युः एवं तासां सावनानां नाक्षत्रीकरणार्थमर्कस्य तात्कालिकी
करणमुपपन्नं ननु यद्येवं तर्हि किं सावनास्वंगीकृत्य नाक्षत्रीकरणप्रयासेन किंतु नाक्षत्रा एव नांगीकृ
ताः सत्यं न दृश्यन्ते तत्र त्रिप्रश्ने छायार्थं ग्रहणं तत्र सावनमेवोदितं यास्त तथा इष्टकाले स्वा

होरा ज्ञेत्रे यत्र ग्रहः स्थितः यत्र च द्विनिजसंग[illegible]स्तयोरंतरे यावंतो घटी विभागास्तावंतः सावनाना
द्युः नाडिदेशविभागात्मिकाः अथ चउदयकाले यत्र स्थितो ग्रहस्तस्मात्तत्र ऊर्ध्वमध्ये यावंतो नाड्यः ˘तस्ताव २
स्ता स्वकालविभागात्मिकाः यथा पौर्णमास्यां छायाकरणे चंद्रस्य भसंक्रांति धिना उदितानाडिकास्तासां
यार्थेन प्रमोते यत्र केचित्‌ छायार्थमपसंक्रांतिधिना आनीतास्तदसत्‌ अत एव वक्ष्यति चंद्रभा
ऽभसंक्रांतिधिनोदितेयत्केचिचत्कालेनाथ तन समलदसावनता जानाति यो न निपुणं गणिते नगोले न ˘य१
˘छायाद सा तेन करणमसनेवृ्यातत १८ ˘देशात्मकत्वात्सावनाभिरेव साध्यत्वमसमर्थेत्रिप्रश्नेपि व्याख्यातः
तत्सावनघटिकाप्रसंगात्तत्त्वार्थमपि सावनाअंगीकृतात्‌ समर्थः इदानीं देशविशेषेण राशीनां
˘ननु [illegible] दितां = ८ दोदिनोस्याह यत्र पुक्तनवरसाः फलांशकाः १९ यत्र तत्र विषये कदाचन दृश्यते न मकरो न का
र्मुकं किं च कर्किमिथुनौ सदोदितौ २१ यत्र संख्ये २० गजवाजि ७८ सम्मितांतत्र वृश्चिकचतुष्टयं न च
दृश्यते वृषभाद्यचतुष्टयं सर्वदा समुदितं च लक्ष्यते २० यत्र तेष्वानवतिः फलांशकास्तत्र कांचनगि
रौ कदाचन दृश्यते न भदलं न लादिकं सर्वदा समुदितं किया दिकं २२ ˘अत्र त्रिप्रश्नेलंबाधिकारे हरकार ˘अयमर्थः ८ क्रांति ८
च यावत्सा वहिते संलंतमेव तत्रेत्यादिना सम्यक्कथित एव वृश्चिकांतक्रांतितुल्योलंबस्तत्रैते पलांशाः ६९
न त्र धनुर्मकरौ दितिजाद्यश्चिमाव व यतः कर्किमिथुनौ नतु पर्यैवं यत्र वृश्चिकादि चतुष्टयं दितिजा २०
द्यः वृषभादिकं तु परि एवं मेरौ नवति ९० पलांशांतत्र तुलादिषट्कमधोमेषादिकमुपरि इति सर्वं
˘तुलांतक्रांतितुल्योलंबस्तत्राष्टसप्ततिः सप्तदशाकलाधिकाः पलांशास्तत्र २

शि॰ गो॰ गोले भ्रामिते दृश्यन्ते इदानीं लंकास्थदृश्यादृश्यत्वलक्षणमाह राशेर्यस्य निरक्षजोऽस॰ दय
२० माः स्वीयाश्चरार्द्धासवो दृश्यस्तत्र सदा स राशिरिति यत्प्रोक्तं निरक्षोदितम् यद्येवं रसषट्पलांश ६६
विषये सर्व एव मीनसर्वदा दृश्याः स्युर्युगपच्च नोदयचरौ स्यातां समस्तोन्नतया ३४ षट्षष्टि ६६ सदलाल
वाः पलभवं यस्मिन्नक्षांतास्मिन् धनुर्नक्रयुगपि न दृश्यो कोन च चरः पंचाह्वया ७८ यत्र च ॥ दृश्यः स्या
दिति यत्सदापि कथितं तत्केन गोलेन निजे गोले तत्र सवो नितान्त उदिताः केनोच्यतां हे तना ३५ एक॰
२६ द्विविधानां चराणामेवाधः श्लोकार्थितानि नितानि चरखण्डानि राशीनां पृथक् पृथक् चरार्द्धानि चोच्यन्ते यस्य स
चरार्द्धसमानि स्वोदयासवः गगनमध्यस्थं चं ईदृशस्यादयोयत्र देशे गुरुस्य राशेः स्वचरार्द्धसमाः संद्य समदा
दृश्यतेऽस्मिन्नकाशुक्तिः अन्यथा दृश्यादृश्यत्वमिति च सर्वं युक्तिमूलत्वं गच्छ यद्येवं तर्हि यत्र षट्षष्टिपलां
शास्तत्र सर्वेषां स्वोदयसाम्यं स्यात् युगपत्सर्वेषां सदा दृश्यत्वमेव च पिनचरैते किंत्वन्यत्र अनस्त = अत्र अंशायुक् नरसा = ५
इमत् इदानीमन्यदूषणमाह षट्षष्टिरिति अत्र यो राशुर्नो वरसाइत्यामिभवितव्यं ६६।७८ एषो॰ दि५ न८
स्याने ६६।७८ त्रिभिस्त्रिभिरंशोस्वाः केन हेतुना सहोनेन निजगोले पठिताः हे गोलज्ञ तन्मे उच्यताम् ना॰
स्व३ शानाहिनेषां राशीनां निरक्षोदयसमानि चरखण्डानि तत्र चरार्द्धान्यपि नागच्छन्ति चरज्यायास्त्रिज्यातो २०
धिकत्वात् अतः श्लोके निरुक्तत्वमित्यर्थः अथा चक्रलेखनार्थमाह यंत्रवेधविधिना ध्रुवो॰
न्नतिर्यानतिस्थभवतो चक्रलेखकः तो कमाहि पूर्वदृग्रहर्दलेयण्वाननसम्यक्ज्ञनालना ३८ चक्रयंत्रे॰

णग्रहवेधवत्प्रकविवेधयेत् नत्वयेत्वनेम्यांऽन्त्यनतांशास्तेऽग्रहांशाः येननतांशास्तेऽसंवांशाः अथवाविषुव
द्दिनार्द्धेयेऽर्कस्यनतोन्नतांशास्तिद्वसंवांशाः शिवक्रियाक्रि इदानीं शंक्वानयनं उन्नतेषुविषमंडलेऽत्रा ∨माह २
त्सावनं यातविपोहितत्व्यका निर्यगवलंबशतोलकर्णेवल्क्षकोनतेनरः स्वलंबवत् २५ अस्ता २
वासनाविश्चकथितेव इदानीं केषांचिदूषणं चेदेशभार्द्धमसकाद्दिधिनोदितंयत्केषांचित्कनतेवहन
सन्न्दसावनत्वात् जानंतियेननिपुणंगणितंनसंगोलंतेषांहितंत्रकावणमसनेष्याता २६ व्याख्यात
∨संद मेव इदानीं शंकुस्थानमाह दृष्टिमंडलमध्यात्सवाङ्कजाड्वनागगनमध्यतोनताः शंकुस्त्वनलव
ज्यकाभवेद्दग्गुणस्त्वनतभागसिंजिनी २७ भास्करेत्वसममंडलोपगेयोनरः ससमशंकुरुच्यते को
णशंकुरथकोणदृत्तगेमध्यशंकुरितिरद्विणोनरे २८ कुण्ढगानोकुरदलेनहीनंदृश्युद्दलार्द्धविचरा
स्सदृश्यम् कुच्छस्त्रसिमात्रुरतैविशेष्याः स्वभुक्तनिघ्नंशमितांशभार्द्धे २९ दृश्युद्दलेदितिजाड्डपरि
ग्रहपर्यंतंयेंऽशास्तेऽन्त्यनतांशास्तमध्याहृयस्तेनताः उन्नतांशानांज्याशंकुःनतांशज्यादृज्या शंकुः
कुच्छन्नलिमाभिरूनःकार्यःदृष्टुःकुदलेनोक्तिनत्वात् अथमध्योग्रहच्छायाधिकारेव्याख्यातएव इदा
नीमग्राम्रदयास्तसूत्रंचाह द्युमार्गेपराचसममंडलमध्यभागजीवाग्रकाभवतिसर्वपराग्राद्याः सा अ
ग्राग्रपोःश्रवणं मत्रनिवदस्मसूत्रंयनदृदंतिगणकाउदयास्तसूत्रम् ३० स्वत्वादिवाशंकुतलेयमाणांयाम्यांग
तेहियनिशंकुजोऽर्द्धे अथस्मसौम्यांनिशिसौम्यमस्मात्सयत्किपकेन्तलेनिरुक्तम् ३१ सौम्याग्रका

शि॰ गो॰ प्राग्वृत्ततले हि याम्ये याम्याग्रकाग्रा नरे च याम्ये नरं तत्रैकं सममण्डलविरमध्यांशजीवांशु विबाहुमाङ्कः ॥१२॥ दृ ६२

२१ ग्ज्यांशक्रान्तिं चावनतयास्तु कोटिः श्रुर्वापरा वर्गवियोगमूलं क्षितिजस्त्वाहोरात्रवृत्तसंपातयोर्विद्धसूत्रं तद्यास्तसू

31 त्र ३ त्रं ग्रहस्थावलंबः शंकुः तस्य तले उदयास्तसूत्राद् दक्षिणतो भवति यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतो अहोरात्रवृ

= उन्नतनतांशे त्तं गतं अधस्तु उत्तरगोलगं अतो निशि उत्तरं तत्तलम् अथ भुज उच्यते उत्तरगोले अग्रा उन्नताद् तत्तलं या

म्यम् अतस्तेनोनाग्रया बाहुर्भवति वक्ष्ये नीमशंकुमूलशाच्यापरयोरन्तरं यदाऽग्रया शंकुतलाहूनातः

दा तयोरन्तरं दक्षिणं शंकुतले वा बाहुः स्यात् एवं सममण्डलप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले अग्राद् दक्षिणशंकु

पदं८ तलं च दक्षिणं तयोर्योगेन तेन वा बाहुः स्यात् एवं सममण्डलप्रवेशादुपरि रविसममंडलयोरन्तरांशानां ज्या वा

हुः तत्र [illegible] ज्या स्वकर्णः तयोर्वर्गान्तरं श्रुर्वापरा कोटिः इदानीं क्रान्तिक्षेत्राण्याह क्षेत्राणि वक्ष्ये प्रमसं

तद्भूमिजे = ५ भवानि संक्षेपतो नतभ्रमवाणि चानतः भुजो भ्रमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या विभुजे प्रमास्य मेषादि

जीवाः श्रुतयाः परन्ते याम्योत्तरे क्रान्तिगुणाश्च भुजाः स्युः ॥१३॥ तत्कोटयः स्वद्युनिशार्धवृत्ते त्याः साईद्वत्ते प

रिणामितानां चापेषु तासाममवत्तताये तथाभिषु द्युज्या उद्यानिरते ॥१४॥ स्पष्टार्थ एवां क्षेत्राणामुप

= स्पष्टाधिकारे पत्तिं त्रिप्रश्ने दर्शितैव अथ अन्यान्क्षेत्राण्याह भुजाक्षभाकोटिरिनांगुलो ना कर्णोऽक्षकर्णाह्निभुजं यदेदं । २१

तथान्तलंबो भुजकोटिरूपौ त्रिज्या श्रुतिर्दक्षिणसौम्यवृत्ते ॥१५॥ उन्मंडले प्रागपरान्यसूत्रशान्त्यां क्रान्तिज्या का

कोटिरस्य चराते कुज्याभुजो ग्राक्षितिजे च कर्णः क्षेत्रं तदेतद्विभुजं प्रसिद्धं ॥१६॥ अग्राभुजः स्वे सममना स्वे = स्वक्षितिजे

चकोटिर्ध्रुवयष्टिकेन तद्धृतिस्त्वकर्णः भुजोपमज्यासमना च कर्णः कुज्योन्मिता तद्धृतिरेव कोटिः ४७ उद्व
त्तनादोरपमः श्रुतिः स्याद्द्युज्यार्द्धविष्कंभवृत्तेन च कोटिः ४८ उद्वृत्तनाकोटिरथाग्रकाग्रविष्कंभभुजस्तत्कुवृत्तगः द्वि
तिज्या ४८ कोटिर्नरः शंकुतलं च बाहुः छेदः श्रुतिस्त्र्यस्रमहस्रमेवं उन्नाय्यमग्र्यः स्फुटगोलविद्भिः छा
ना४ ञायमृतं प्रतिपादनीयम् ४९ ग्रहदेवाणां साधनोंऽमपि उपपत्तिस्तत्त्वदर्शिने व ५० ॥ इति श्रीभास्करीये
सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये वासनाभाष्ये त्रिप्रश्नवासना अथ ग्रहणवासनामाह चंद्रार्कग्रहण
योः स्पर्शमोक्षे च दिक्चयस्योपपत्तिमाह पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चंद्रो भानोर्बिंबं स्फुर
दसितच्छाययाच्छादयत्यात्ममूर्त्या पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्यात एव क्वापि च्छन्नः क्वचिदपिहितो नै
ष कक्षांतरत्वात् १ अर्कादधःस्थोंबुदवद्यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चंद्रो
पि शीघ्रत्वात्पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति अतः पश्चात्स्पर्शः निःसरति चंद्रः शीघ्रत्वेन मोक्षो पूर्वे रवेश्चक
क्षाभेदात्क्वचिदर्कः छन्नो दृश्यते क्वचिद्देशेनच्छन्नः यथाधःस्थे मेघे केश्चिद्रविर्न दृश्यते केश्चिद्दृश्यते १
प्रदेशांतरस्थैः नतिलंबनयोः कारणमाह दर्शांतेऽर्को नतमुडुपतिश्छन्नमेव प्रपश्येद्भूमध्यस्थो न च व
सुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीं नीचैःकृत्स्नाद्धिमरुचिरधो लंबितोऽर्कग्रहे तः कक्ष्याभेदादिह हि लंबनं नतिर्लंब
नं चोपपन्नं २ समकलकाले भूभालग्नातिसर्गांकेयुत स्तयाम्लाने सर्वे पश्यंति समं समकक्षत्वात्
लंबनावनती २ पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायांतर्विशति यतः शशी तेन प्राग्भग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य

शि॰गो॰ निःसरतः ४ भानोर्विंवपृथुत्वादपृथुपृथ्व्याः हि सूच्यग्रा दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं वहिर्याता ५ प्रभा १
२२ अनुपातात्तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्विंवं भूभेदार्धमतिदिशिवाल्लः द्वेषः प्राशियहेतस्मात् ६ दर्शान्तका॰
लेरविंदवतः पश्चिमतोवानतं चंद्रेणाछन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थाद्द्रष्टा यतो दर्शान्ते समो भवतः याभूपृष्ठ
स्थद्रष्टास्तदार्कंछन्नं न पश्यति यतस्तद्दृष्टिसूत्राच्चेंद्रोऽविनो भवति कदाचिदोर्लंबनतिश्चोपपद्यते । धोविलं ४
चंद्रग्रहे तु लंबननत्योरभावात् यथा सममकलकाले भूभा चंद्रे लगति नपाछन्नं सर्वे पि देशांतरस्था अपि अतः ४
नतमपि चंद्रं सममेव पश्यंति यतस्तत्र छाद्यछादकयोरैक्यकक्षा जाता तर्ह्यभूभा तावत्पूर्वाभिमुखं चार्क
गत्यागच्छति चंद्रस्तु स्वगत्या शीघ्रत्वात्पूर्वाभिमुखं गच्छन् भूभां प्रविशति तेन तस्य प्राक्स्पर्शः भूभायाः
निःसरतः पश्चान्मुक्तिः भानुविंवपृथुलपृथ्वीलघुं अतो भूभा सूच्यग्रा भवति दीर्घत्वेन चंद्रकक्षा॰ विंवं ६
मतीत्य दूरं गता तद्दैर्घ्यमनुपातात्साध्यते चंद्रकक्षाप्रदेशे भूभा चंद्रं चेति संदेहं दर्पग्रहणे प्रतिपादितमेव
द्रष्टा नीच्छादक निर्णयमाह छादकः पृथुतरस्तमोविधोरर्द्धलंबितं तमोविषाणयोः कुंठतावमहती ।
स्थितिर्यतो लक्ष्यतेऽह विमर्द्दमाणग्रहे ७ अर्द्धलंबितं तमोविषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः
नै ३ सास्थितिर्लघुरतो लघु पृथक्छादको दिनकृतोऽवगम्यते ८ दिग्देशकालावरणादिभेदान्न छादको २२
राहुरिति ब्रुवंति यन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणवाह्यं ९ राहुः कुभामंडलगः शशां
कं शशांकगश्छादयतीनविंवम् तमोमयः शंभुवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् १० अर्कछादक॰
शंभुर्ब्रह्मत्रिलोचनौ इत्यमरः =१

काञ्चंरच्छादकः एष्युनरोवगम्यते उक्तंः यतोर्द्धं खेडितस्येंदोर्विषाणयोः ऊंनताचद्दश्यपतेस्थित्र्यँश्चमहती॰ ति॰
अर्कस्य पुनः अर्द्धखंडितस्य नीचोन्नताविषाणयोः स्थितिश्चलघ्वी एतत्कारणद्वयात् यात्रुपपत्यार्के॰ न्यर॰
स्यच्छादकोन्यः सच चलघुः एवं रवींद्वोर्नैच्छादकोराहुरितिवदंति दिग्देशकालावरणादिभेदात् एकस्य कुतः
ग्राह्कस्यार्थः इतरस्य पश्चात् रवेः क्वापि ग्रहणं मस्तिक्वापि नास्ति क्वापि दर्शितादयतः क्वापि दृष्टतः॰
अतो राहुकृतेनग्रहणद्वयं नहि वहवोपि राहवएवं वदंति केवलगोलविद्यात्त्वदभिमानिनस्त्व द॰
दं संहितावेदपुराणवाक्यं यतः संहितास्वराहुरष्टमोग्रहः स्वर्भानुर्हवा आसुरीस्तमसासूर्यं वि॰ कुरुक्षेत्रसमं
व्याधेति माध्यंदिनी श्रुतिः सर्वं गंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाक॰ दानं
रणे इत्यादि पुराणवाक्यानिऽतोऽविरुद्धमुच्यते राहुरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरदानाद्भागभवि
स्यच्चंद्रं छादयति चंद्रं प्रविश्य परविच्छादयतीति इति सर्वागमानामविरुद्धं इदानीं नेत्रवनावनती
स्याप ज्ञानो हेतोः कृतनतिकृत्वलेन साध्यते तस्य ज्ञानं तरमाह यतः काद्रिच्छिनो दृष्टा चंद्रं पश्यति लंबितं स्या॰
ध्यतेकृदलेनातोलंवनावनतीतनया ११ स्पष्टार्थमिदं इदानीं वालाववोधार्थं केयकप्रकारेण लंवन
माह दृष्टा पवर्तितोपृथ्वीकेन्द्रे च यत्तोपिस्तः पंयोः भिन्नौ विलिखेत्तन्मध्ये तिर्यग्रेषां तनोर्द्धगा १२ तिर्य
ग्रेखापुनोः कल्यांकलायां क्षितिजं नयेत् ऊर्ध्वरेखा पुनोर्लोर्द्धगतुज्या वायां शकेनंतौ १३ स्वनार्केहृगस्तु॰
स्मिन्नंसवनस्यभद्रतीयेत् एवं भूमध्यतः स्वत्रं नयेच्चेद्दृशसूमेरुनं १४ दृग्भू दृग्गादम्मद्दृष्टिपसूत्रं च तद्यच्च

शि. गो.	ते कक्षायां तयोर्मध्ये यांतालंबनलिप्तिकाः २७ गर्भसूत्रे सदा स्यातां चंद्रार्कौ समलिप्तिकौ दृक्सूत्रा॰
२२ द्दीर्घतिर्यस्तत्राद्दस्तेन न लंबनं स्मृतं २८ दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यान्मध्ये नास्ति लंबनं सद्वार्यमपि सूत्रस्य माख्या
ख्यायते ऊर्ध्वलेखेनाछिन्नाद्दृष्टा दृङ्मंडले स्थानात्ततं यत्र पश्यति अतस्तत्तानार्ये साईस्य योः
33 च४ जनानि कक्षाव्यासार्द्धस्य योजनानि एष्वकेन विद्धरेणच्छिन्नानि तेनभिन्नो लिखेत् एतद्गुणं भवति भूव्यासः प्रमाणेन४
कुभुजंगसायकभुवद्रृति १५८१ प्रतिलिप्तानि योजनानि तानि महता हरेणच्छिन्नानि तद्दलं भूव्यासा॰
सा६ र्द्धं तेनैव छेदेन चंद्रार्ककक्षाव्यासार्द्ध छिन्ने तयोर्द्धे भवतः एवं कृत्वाभितो गत्वा के विंदुं कृत्वा त॰
स्माद्विंदोर्भूव्यासार्द्धेन भूवृत्तं कृत्वा कक्षाव्यासार्द्धाभ्यां कक्षावृत्ते कार्ये तस्माद्विंदो दृग्रेखा तिर्यग्रेखा॰
च कार्या तिर्यग्रेखा यत्र कक्षायां लग्ना तत्र द्वितीये कल्प्यः ऊर्द्ध्वरेखा यत्र लग्ना तत्र खमध्यं कल्प्यं एवं॰
चंद्रकक्षायां रविकक्षायां च नेवचक्रे भगणांशैः ३६० अंकनीये ते चंद्रार्कयोर्दृङ्मंडले अथ दर्शांते अर्कस्य
याहृग्ज्ञानत्वा पांशैः खमध्याद्व्रनो विंदुः कार्यः एवं चंद्रकक्षायामपि तावद्भिरेव नतांशैर्नतो विंदु रवि
चंद्रौ कल्प्यौ अतो भूमध्याद्रविविंदुगामिनी रेखा कार्या सा रेखा चंद्रं भित्वा रविं ज्ञाति अथ भूपृष्ठगा॰ दृ
द्दृ कक्षायां पाकस्थादृष्टाएषं ते तालंबनलिप्ताः अथ वा दृष्टं चंद्रविंदुगामिनी रविकक्षायां नेया तत्र सू॰ सूत्र रेखा३
त्रयोरंतरेयाः कलाः ता लंबनकला स्युः एवं भवति भूगर्भाद्यानीता रेखा तद्गर्भसूत्रं समकं
लौ चंद्रार्कौ तत्र सदैव भवतः अथ या रेखा दृक्: रविविंदुं नीता तद्दृग्सूत्रमुच्यते दृक्सूत्राच्चंद्रो लंबितो भ॰
दृक्सूत्रस्था रेखा रविविंदुं नेया सा रेखा चंद्रे लग्नतितयोः सूत्रयोरंतरे चं ४

द्विा२

इति अतस्तल्लंबनं अथ यदा चंद्रार्कौ खमध्ये भवतस्तदा गर्भसूत्रयोरैक्यमतस्तत्र लंबनाभावः इयं दृङ्मंडले
लंबनस्योपपत्तिर्दर्शिता इदानीं नत्युपपत्तिमाह अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्ववत्क्रमाल्लिखेत् १७ एककला
या ३ मंडलेनैव तत्रैव दृग्क्षेपमंडले त्रिभोनलग्नदृग्ज्यासदृग्क्षेपौ द्वयोरपि १८ तच्चापांशैर्नतौ विंदुं कृत्वा त्रिविभसं
४ ज्ञकौ ततो लंबनकलाः प्रोक्ता याम्या नतिलिप्तिकाः १९ कक्षयोरंतरं यस्माद्द्वित्रिभे सर्वतोपि तत् याम्योत्त
रं नतिः सात्र दृग्क्षेपात्साध्यते ततः २० इदमेव छेद्यकं याम्योत्तरायां भित्तौ पूर्ववत्पश्चाद्विलिखितान्नत्युपपत्ति दिव ५
र्दर्शनीया यतत्रैककलामंडलेनैव दृग्क्षेपमंडले दर्शितं त्रिभोनलग्नस्याग्दृग्ज्यासदृग्क्षेपः द्वयोरपि ता।
वात् अस्मिन्नमतेनतच्चापांशैस्त्रिविभधारसंस्कृताः चंद्रदृग्क्षेपचापांशाः स्युः तद्वृत्तयोः खार्द्धान्तस्य दृ
ग्क्षेपचापांशैर्नतौ विंदुकार्यौ तौ च त्रिविभसंज्ञकौ ततः प्राग्वद्भूगर्भाद्भूपृष्ठ स्यात् सूत्रे प्रसार्य लंब स्थाने यावत्
नलिप्तिकाः सैयात्र नतिलिप्तिकाः नतिर्नाम चंद्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमंतरं तद्द्विभलग्ने स्यादिति एककक्षत्वा
त्सर्वतोपि तावदेव भवति अतो दृग्क्षेपात्साधिता नतिः इदानीं स्फुटलंबनार्थमाह यत्रतत्रनतादृ
कोदयश्चंद्रावलंबनम् तद्दृग्वृत्तेंतरं चंद्रभान्वोः पूर्वापरं तत्त्व २१ पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनोनतं दृग्वये
अवाप मंडले प्राचीनतिर्यग्वृत्तिर्गुणोंतरा २२ यत्पूर्वापरभावेन लंबनाख्यं तदंतरं यद्याम्योत्तरभावेन नति
संज्ञं तदुच्यते नतिलिप्ता भुजः कोटिर्दृग्लंबनकलास्तयोः कृत्यंतरपदं कोटिः स्फुटलंबनलिप्तिकाः २३
परलंबनलिप्ता [illegible] स्वीत्रिज्याभाराविदृग्ज्याकाः दृग्लंबनकलास्ताः स्युः दृग्क्षेपतो नतिः २५ गर्भान्तरस्य

शि॰ गो॰ तिथ्यंशाः परलंबनलिप्तिकाः १८ गतियोजन ११८५१९ तिथ्यंशाः ७२० अदर्शनस्य यतो मितिः २५ स्फुटलंबनक
५१ लानाडोगतमनरलंबोडुताः १९ प्रागयतो रवेश्चंद्रः पश्चादृष्टेर्विलंबितः २७ शीघ्रोग्रगेष्वनियीतागम्यात्व्१८ वेदगजकुनलिप्ता
34 दृगतेयतः प्रागुत्पन्नेर्दुने पश्चात्क्रियते लंबनं तितो २८ याम्योत्तरंशार स्त्यागदनरंशशिसूर्ययोः नति वे सू ग्र
स्त्यानयातस्मात्संस्कृतः स्मात्स्फुटः शरः २९ सष्टार्थमिदं ग्रहणेवास्मनायांप्याख्यातंच अथवलनवासना २ ५२ ४०
माह तुलाजाद्योस्लक्षणाते विषुवत्कांतिवृत्तयोः स्यातांयाम्योत्तरे भिन्ने परक्रांत्यंतरे चते ३० अयनेवलनं ६१ ६२ ४८
तत्रजिनांशाज्या ३९० समंततः एकैवायनसंधौतु तयोः स्यादक्षिणोत्तरा ३१ एकैवनहयगान्तु प्राचीनत्रते
वसेततः तदंतरेतु पातेन खेटकोटिक्रमज्यका ३२ जिनज्या ३९० शीघ्रुजीवाप्तायनदिग्वलनं भवेत्
—मायनजंवलनं तत एवमेवहिसंपाते विषुवत्समवृत्तयोः ३३ उन्मंडलं भवेत्तत्र विषुवद्दीक्षिणोत्तरा क्षितिजं समवृत्तस्य वलम्याव
तदंतरं ३४ क्षितिजेत्क्षज्यया तस्मात्तच्चलंबनं ततः तयोरैक्यं वयाम्योदक्कृतमध्ये वलनं ततः ३५ नत
क्रमज्यया साध्यमंतरेतत्र पाततः नतनाडीका ४० हतेभक्ते घुदलेनाप्तभागकैः ३६ क्रमज्यातज्ययात्स्या
४ त ४ यत्स्पाभक्तात्तजंभवेत् प्राक्सौम्यपश्चिमेयाम्यंतच्चापेक्रांतरास्फुटं ३७ एवमेवहिसंपाते यत्क्रांतिसमवृत्त
त्तयोः परमंतत्रतत्कालवलनेक्रांतरंस्फुटं ३८ न स्पष्टवलनाभावस्तत्र स्पाडुत्क्रमज्यया क्रमज्ययाततः१
कार्यौदाक्षीश्चैकथ्यतेधुनः ३९ सर्वत्रक्रांतिसूत्राणांध्रुवेयोगोभवेद्यतः विषुवन्मंडलेप्राच्याध्रुवेया
म्यानधोत्तरा ४० सर्वत्रैवपस्तूत्राणांध्रुवाजिनलवांतरे योगःकदंबसंज्ञायंतेयोवलनवोधकृत् ४१ तत्रा
४ अयतः पद्धतन्तत्स्मात्क्रांतिवृत्तेत्रिभेंतरे तयोर्याम्योत्तरे कल्वात्तत्रनोवलनंस्फुटं २

यमंडलंयाम्यायाम्यासौम्याचरित्रसदा कदंबभ्रमवृत्तंवबभ्रीयात्मरतोऽभवात् ४२ गोलेतुनिनतुलांशैः
स्तत्रज्याक्रांतिसिंजिनी सर्वतः समवृत्तात्तुयाम्योदक्कुजसंगमे ४४ ततिर्यग्गगनसूत्राणांयोगः समसं
स्कः समध्रुवकदंबानांभ्रमपरिधिर्भुचयाम्येयेत् ४५ सूत्राणिहृत्तत्रूपाणिवलनानितदंतरे आद्यंतगंवलनंमध्ये
स्यात्समध्रुवसूत्रयोः ४६ कदंबध्रुवसूत्रांतरायनंवृत्रिमेयदात् कदंबसमसूत्रांतः स्फुटंस्वर्वंदिगंशावतनत् ४७
अथवापरितः स्वदात्मवांकभागांतरेज्यसेत् विज्यावृत्तेततस्तज्ज्यविधुवत्समसूत्रयोः ४८ मध्येवंवलनेविं
याम्यदिग्भुवत्क्रांतिसूत्रयोः यांतरेचायनंक्रांतिसमसूत्रांतरेस्फुटं ४९ तत्रापमंडलेशावीतस्तायाम्योत्तरं
शरः वलनानयनेदेयः विभ्रमायैस्तेऽत्रदृयः ५० नक्षत्रादिग्रहकदंबस्यस्यान्तायाम्योत्तरेसमम् अयनंवलनं
नेतग्रीन्नायनादौघ्नजायते ५१ ततोभ्रमतिगोलेसमकरादिर्यघायथा तथातथाभ्रमत्येषः कदंबोनि
जमंडले ५२ कुंभादावघमीनादौयाम्योदग्वलयस्थिते जायतेवलुनेतश्चस्तोम्यसूत्रकदंबयोः ५३ ग्रांत
रंसिंजिनीरूपंकदंबभ्रमंडले अयनोत्क्रतकालांशक्रमक्रांतिज्यकाहिसा ५४ उत्क्रमज्यापनोवाणंसिंजि
नीतुक्रमज्यका सविभाकीत्क्रमक्रांत्यात्ततोवलनमायनं ५५ येरुतक्रमुक्रमक्रांत्याश्चांश्चानेनीपितानंहि
तत् युक्त्यानयैवविज्ञेयमाद्यंचक्रमज्यया ५६ परोक्तेरन्यथाज्याया यत्परात्तप्रदूषयेत् तथैवदूषणंन
ह्विनदोषोनोत्सर्हणे ५७ उत्क्रमज्यानिरासोयमस्यथावाघकथ्यते जिनांशैर्जिनदृत्तोऽक्षकदंबान्यदि
तोम्यसेत् ५८ क्रांतियाम्योत्तरेदृत्तेकदंबदृयकीलयोः प्रोतंकृत्वाबलेन्यत्रदंदृशांतेस्याद्भुवोपरि ५९ दृं

सि॰गो॰ हाग्नाख्यास्यैतेषैर्योल्लेरेव च लितेप्रवात तिं नवहृन्नेलतंस्यानोतन वज्याक्रांतिसिंजिनी ८॰ अयने स्फुवलनं युज्या॰
२५ ग्रेनायने अहान् ग्रहप्रवांतरेयस्मा युज्यांचा पांशाकाः स्यात् ८१ विम्बाहृन्नयनोदयंतन्नान्तः परिणामते एव
35 मतांशकोर्दृतं समाख्यान्यरितान्यस्येत् ८२ समकीलकयोः शांतेनयायाम्यान्तरे चलम् पतनवेदापरिन्यस्ते
येरेशः खार्द्धेनोननतम् ८३ समवृन्नेदरहृन्नेचैनेरेवस्यात्रनंप्रवात् समवृन्नेननतोशज्या संज्ञापरिणतादृने ८४
=वलनं ५ युज्यायेसंख्नेशस्त्रिज्यायेपरिणम्यते उपपमानयासम्यक् समवृन्नेनतांशजम् ८५ वलनं स्यान्तथा वहृसे
स्माहोराचनतादपि अयान्तलयोर्योगः समदिक्केन्यथान्तरम् ८६ तत्रिज्यावर्गविश्लेषपदभक्तावसिंजि॰
नी नताद्वरोऽप्ययाद्वस्यावस्नेपलजेस्फुटे ८७ नतांशांका ९॰ हृतं भक्तं युद्दलेनाप्तभागकैः क्रमज्या दृंज्य
ज्य याद्वस्यास्फूलंवायुमयाहृता ८८ युज्याहृन्नापवृन्नैकोनासेहारविमंडलम् विंबार्येवलनेनहृन्नरंवज्य घ८
यामलयोः ८९ विंबांतविंवमध्येऽस्यक्रांतिमोर्व्यास्सदंतरे अर्केंदोभोग्यखंडघ्नेन्नाद्यं विंबार्द्धेनन्दसा २२५॰
हृत ९० जिनज्याघ्नेत्रिभज्याप्तमेवंस्यादंतरंहितत् विंबार्द्धहृत्रिभज्याप्तमेवेत्रिज्यागतं भवेत् गुणहारक
विंबार्द्धत्रिज्यानाशोकृतेसति ९१ भोग्यखंडं जिनांशज्या गुणांतत्वात्रिभाजितम् सत्रिभार्कोत्क्रमक्रांतेतस्फु॰
स्फुजायतोथवा ९२ क्रमक्रांते रिदंवीस्पष्टांतिंस्यजनवासिशाः नामितं क्रवर्द्धिंवेनिर्यक्क्रांतिस्फुसा॰ २५
सा
स्मर्तां ९३ अत्र युक्ज्यावृप्तानोयंतत्रिर्य्यक्करणायसः अथवलनेषुकक्रमेणैरोत्क्रमज्यानिराकरणा॰
यस्वलस्तेपिवहूत्क्रमम् तथापि किंचिदिहोक्तिरुच्यते विषुवद्वृत्तेसमवृत्तेमकस्पदद्विणोत्तरवृत्तस्य

प्राक्परायाधि
वो = २

ग्रहेऽयनवलनोपपत्तिमनीत्यर्थः ॥ अथक्रदर्शयेत् अपमंडलेप्राच्यपरायाएकः कदंबोयाम्यान्योन्यःसौ
म्यादिक् एवंविषुवद्वृत्तप्राच्यपरयोर्द्वयोर्यदाम करादिर्याम्येत्तरवृत्तेनदैवकदंबोपि । ध्रुतोविषुवत्क्रां
तिवृत्तयोरेकैवनदायाम्योत्तरवृत्तं तथाद्दक्षिणोत्तरवृत्तस्यकर्कभादेश्च मध्येस्वाहोरात्रवृत्ते पंचगुणांकचंद्रा १
लं = ४ १६२५ अससवावंत्रेतेनैवषणुहृतानाकोलांशाःस्युः २५५ अथकर्कभादियावद्दक्षिणोत्तरवृत्तेनीयतेताव
त्कदंबोनिजमंडलेचक्रांशोनितकेनतावद्भिरेवकालांशैः २३।१५ दक्षिणोत्तरवृत्तसंपातात्स्यमगवलंवते
स्त्र ६ कदंबयाम्योत्तरयोरंतरंवलनम् साचतेषामंशानांकदंबवृत्तेज्या । अतःक्रमज्यात्ववाणरूपाभवति क ज्या उत्क्रमद
दंबवृत्तेयाज्यासातत्क्रांतिज्या अतस्तेषामंशानांक्रमक्रांतिज्यावलनम् अथवैकराशेःक्रमक्रांतिज्यांगुरु विज्या
णाघ्नज्याहृतातत्रापिसैवभवति यथान्यस्यकोरशेणान्यस्यानिराकरणंयुज्यानुपातेन्यमनिपात्यते क्रां घु = ८
तिवृत्तेकेनानेर्कविंबंगुटिकाकारेविन्यस्यरविविंवपरिधीयत्स्वाहोरात्रवृत्तंलग्नंतत्रचक्रांतिरंतनया
त ५ रंतरंयद्दक्षिणोत्तरंतत्रविंवेप्राच्यपरयोर्वलनम् तच्चार्ककांतिर्विंवार्द्धकलाभिनार्कस्यक्रांतेस्रांतरं अ
स्त ४ तःस्यानयनम् रविदोर्ज्यायाक्रियमाणायांयद्यद्गेग्यखंडेनेनमानार्द्धकलागुण्याःशरद्विदस्रैर्भाज्याःफ
लंदोर्ज्ययारनंतरस्यात् तत्रतावत्स्फुटभोग्यखंडस्यानायानुपातःयदित्रिज्यामितायांकोटोप्रथमंशरद्विदस्रा ज्या ६ २
मस्वां १२ भोग्यखंडंतदाभिमतायांकिमितिफलंस्फुटभोग्यखंडंतेनगुणितेविंवार्द्धेशरद्विदस्रैः२२५भाज्यंएवंस्थितेत
शरद्विदस्रैमितयोर्गुणहारयोर्नाशेकृतेविंवार्द्धस्यकोटिज्यागुणंत्रिज्याहारःफलंदोर्ज्ययारंतरंततः

शि॰ गो॰ २६ क्रान्त्यर्धमन्त्रपातः यदि त्रिज्ययाजिनांशज्यालभ्यते तदानेनेष्टेन किमिति फलं क्रान्त्यन्तरं तद्विंबव्यासार्द्ध
हत्तेवलनम् अथायनांशपातः यदि विंबव्यासार्द्धे हत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्द्धे किमिति अत्र त्रिज्या
36 तत्त्वयोः उन्नतहरयोः यथा विंबाई लक्ष्ययोः अनुपातेन त्रिज्यायाजिनांशज्यागुणः त्रिज्याहरः।
क्रां॰ ति॰ ४ फलम् कोटिः क्रमज्यातं त्रिज्याहत्तेवलनम् एवं विंबवृत्ते ... एव यहे यतो भूमध्यात्तव स्वस्तिकस्यविंव
मध्यमप्रतियन्त्र ... नीयते तत्त्रिज्यासूत्रं दंड्वत्तत्र उपरि स्थं विंब ... मं तात्समेव ... त्रि
ज्या ... तं यत्र वलनज्या ... देयात् तदपि भूसममेव स्थितम् अतस्तस्य याग
तमेव वलनम् यदा किल मेषान्ते ग्रहस्तदा तत्क्रान्तिज्यायां व स्वस्तिकाद् उत्तरेण तं विंबस्यात् त्रिज्यासूत्रं
तदा कर्णरूपम् विंबमध्याद् ... एवं ... तेय ... जा सा तत्र कोटिः क्रान्तिज्या भुजः किंचित् कर्णरूपि
एव भवितव्यम् यत्स्वमानीतं क्रान्त्यन्तरं तेन ... सूत्रं प्रति स्पर्द्धितकोटिरूपं जातं तेन स्वकर्णोकरणायानुपातः
यदि युज्याकोट्या ... दानया ... कोटिज्यायाजिनज्यागुणः त्रिज्याहरः इदानीं त्रिज्यागुणं हि ज्याहरः
अत्रापि त्रिज्या तत्त्वयोः उन्नतहरयोः नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा युज्याभक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नं ३
ज्ञानयै ... हतं च क्रमज्यैति यथायनवलनस्य तानार्थं ... जिनभागैः कृदंव्रमहत्तं निव
द्धं तत्राया याम्योत्तरवृत्ति तिजयोर्यः संपातस्तत्समं सूत्रं तस्माद् यदा ... परितो ... वलनार्थे ... गत्वा पात ने
किसाद्वलनयमेतं तत्तदपि भागे २६ ० ... वलनस्योपपत्तिर्दर्शनीया तद्यथा मध्याह्ने क्रान्तिसमचिह्ने

त्रिज्याकर्ण
स्वत्रं
वि२ ये२ स२

हत्ते २ स्थित ४ यथा २६ नसा २

स्थिता ध तेदंडे छत्रमपि तस्याद्धिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति तत्र वलनज्यया पि कर्ण

प्रतिभीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नेऽसंपातिच्छन्नसूत्रविद्धवद्धतं समवृत्तयोरैक्यं वयाम्योत्तरा॰
~~सूत्रं... ...~~ वलनाभावइत्यर्थः अथ॰
यदिदिनार्धात्तनं सूर्यं स्वल्पामम विज्ञानं सूर्यं प्रतिनी यमानं प्रतिसूर्यं यत्र सममंडले लगति तत्र वस्वस्तिक
योर्मध्ये यावन्तोंऽशास्तावन्त एवात्र सममस्सूत्रं ध्रुवयोर्मध्ये भवन्ति यत स्त सममस्त्रानुसारं वद्धम् तेषां॰
भागानाम वलये यावती क्रमज्या तावदेव सममसूत्रं ध्रुवयोरंतरं यथा स्त्रिन्तु स्येकं वितिजमेव सम
सूत्रं नत्वाक्षं समवृत्ते च नतिर्नतांशास्तेषांज्या दवलये तज्ज्यासाम् अतः सममंडलगते नतांशे व
लने साधयितुं युज्यते नेतमहत्ता यातेनेन स्वेन अतस्तज्ज्ञानार्थं स्लोकपातः स्वलार्थं ततः य॰
दिदिनार्द्धतत्सेन स्वाहे स्वाहे नेन वलितिसममंडलनतांशालम्बं तेन तदेष्टनाकिमिति तत्र नतांशानां पाक्र
मज्यासात्तस्य त्रिपरिणाम्यते यदि त्रिज्यावृत्ते एतावतीज्या तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति लब्धं किल वलनज्या
स्यात् परं साद्युज्याग्रेन त्रिज्याग्रे यतः समसूत्रध्रुवयोरंतरं नह ह ध्रुवयोर्मध्ये द्युज्याचापांशाएववर्ते॰
ते यदि द्युज्यावृत्ते एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति एवं सति सर्वत्रैराशिके त्रिज्याहरः इदानीं गुण॰
स्य स्वल्पत्वात् योनी पोक्तं नतांशज्याया द्युज्यायाश्च गुणेऽपि च ज्याहारः फलं स्फुटवलनज्यास्यात् अथ स्फु
टमाह ग्रहणकाले ॰ ॰ शंकुतलं चाग्राच साध्या अग्राशंकुतलयोः समदिशोरैक्यमन्य॰
थान्तरं सकिल बाहुः स्यैवं प्रतिपादितएव ग्रहसमवृत्तयोरंतरं ज्यावृत्ते तथा समवृत्तादपि बाहुस्तस्य॰

एवं दक्षिणोत्तरं =२

=हत्वा४ तेद क्षायं ते =नतेन=८ ज्याद धु=४ स्पष्ट तुल्या ६ धु=५

वृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्राक्पश्चात्संपातौ तयोर्जीवावत्स्त्वं यन्निवद्धतत्तस्यार्द्धज्या३

शि. गो. वृ० स्यात् यस्माद्विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिज्यान्तरे धृज्यावृत्तं तत्र यथा समवृत्तादपि वाऽक्षवशादुत्तरतो

37 तो दक्षिणतो वा बाह्वन्तरेणान्तरे उपवृत्तं कल्पं तद्विपिभागे रेखं वाहुवर्गो नैत्रिज्याकृतेः स्पदं तस्मिन्वृत्ते त्रि स्पष्ट वृत्तो ३

ज्यावृत्तासार्द्धे अग्रयद्युज्यावृत्ते नतांशानां ज्यासैवेहावाचलैनतांशानां भुजज्या । अथ तदानयनम् नतास्ति

नांशभुजज्यासाध्यसर्वे वृत्ते परिणामिते । यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति । एवमुप

वृत्ते नतांशज्या भवति । ततो यद्युपवृत्तव्यासार्द्धे एतावती तदा दृग्ज्याव्यासार्द्धे कियतीति । ततो द्युज्या

त्रिज्याह्र ग्रे एतावती वलनज्या तदाग्रे कियतीति । अत्र यस्मिन्नेव पाते त्रिज्यापाहृते द्युज्यागुणा स्फुटा यैव पाते त्रिज्या

स्पष्टा गुणो धृज्याहतं तल्लब्धे यो गुणे दृष्टयोश्च नाशकृते नतांशभुजज्या द्युजीवया गुणिता उपवृत्तव्यासार्द्धेन

यो भक्ता स्फुटा वलनज्या स्यात् । अत उक्तम् । अथात्र तत्रयोगपूत्यादि । अथ दृष्टान्तः यत्र किल वृषभान्तक्रां

तितुल्योऽक्षः २०।२४ तत्र वृषभान्ते सूर्ये कोदिनार्द्धे खस्वस्तिके भवति तदा क्रान्तिवृत्तं दृङ्मण्डलाकारं स्या

त्तस्मिन्नेव वृत्ते गृहोर्ध्वदिशि पञ्चकोसिंहान्तः सवृत्तदाक्षितिजे वर्त्तते श्वेतदं वलनं वर्त्तते साम्यसिंहो नस्य अग्रात्तत तत्प्राक्पश्चयोर्वृ त्तर्क्षितिजे ५

कथं स्यात् वृहाको क्रमक्रान्तिवलनं नतोस्त । अस्मदानयने विनानेदमयुक्तं वलनमुपपद्यत

इत्यर्थः । अथान्यो महान्दृष्टान्तः यत्र देशे षट्षष्टिभागाक्षजः ६६।४० तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वे पिरा स्य ३

प्रायः समकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिजे भवतीत्यर्थः तत्र मेषादौ वृषभादौ

मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात् यतः क्रान्तिवृत्तं प्राचीउत्तरादौ तदा विते

णाभावे सति रवेर्दक्षिणस्यां दिशि स्फुटः चंद्रस्योत्तरस्यामित्यर्थः सतडकं भवति यत्र देशे यस्मिन्काले तत्
स्थितिमात्तत्स्य वलनस्यान्यथात्वोपपत्त्याऽस्मदीयमेव वलनानयनं समीचीनं तत्. यत्र देशेऽक्षज्या २१ ज्या ३
७. मेषादिगे रवौ भुज्या २७।२८ चरासवः ० द्वितीयस्यैकेन नतघटिकाः २५ आनयनवलनचापांशाः नं २
२७ अक्षजवलनचापांशाः ६।६ स्फुटवलनचापांशाः ९. वृषादिगे रवौ भुज्या. २३६६ चरासवः १५ ज्या ४
१. नतघटिकाः १९।२७। आयनवलनचापांशाः २२।७ आक्षांश ६८।५९ स्फुटांश ९० मिथुनादौ भु ज्या ५
ज्या ३२।८ चरासवः २७६५ नतघटिकाः २७।२० आयनांशाः २२।३२ आक्षांश ०२।२८ स्फुटांश वलन ५ चापांशाः ५
५. एवं सर्वत्र अनयैव प्रतिवादिनं प्रत्याह. यत्तत्र खस्तिकगे रवौ भवत्ययेदृग्दृग्ज्यावृत्तसंस्थिते प्रस्त्व
वलनं कुजेविभक्ताकांग्रासमेदृप्यते तं चेदृक्कर्मजीवयानयसि तन्नाहक्कुमोऽवेगालविकासमेन तद्दीम
सौतदेव वलनेपीदृह्दिशायोरितं ७१ यत्रादौ गरसालवा ८८ दिनमणेस्तत्रोदयं गच्छतो मेषावा
वृषभेपिवाप्यनिमिषेकं भास्थितस्यापिवा. स्पष्टौ दक्षिणनत्रा द्वितिजवस्याक्रांतिहन्नं यनस्तदृ
हृक्कर्मजीवयाक्षवलनं व्यासार्द्धेनसंकथं ७८ अनेनैवाक्कुमस्यानिराकरणेन दृक्कर्मणोपि क्रमज्या
यासाध्यं वलनमूलत्वादृक्कर्मणोनस्तयोरैकैव वासना ॥ ७० ॥ इति श्रीगोलभाष्ये भास्करीये
मितात्तरे ग्रहणवासना. ॥ ॥ इदानीमुदयेस्ते दृक्कर्मकारणमाह क्रांतिवृत्तग्रहस्थाने पं २
चिह्नं यदास्मात्तद्भुजेनोन्नतदाग्वेवेरा यंयतः खगुणोत्थिप्तेनाप्तेनवाकुजाते न दृक्कर्मोदयास्ते

शि॰ गो॰
२८
३४

क्रांतं॰ १ नैवबाणाः कुजेसौ कदंबोन्मुखस्तस्तमुद्देपणांनामनेचद्विधा॰ आयनंचाक्षजंतेनकर्मद्वयंतन्न
प्रपंचः पुनःसंविविच्योच्यते २ स्पष्टं॰ अथायनदृक्कर्माह द्विानिजेवलनेयस्तस्तद्वशादिग्गुणोग्रहः या
म्येनतामानेस्मोजातोम्येनोत्नामनेतथा ३ तद्यसेवलनेयाम्येयस्तंप्रत्यक्कुजेप्यतः आयनेत्रिज्यया
याचेत्स्यादस्पष्टेनशरेणकिं ४ सेवज्ययाहतजेचेत्स्याद्वस्यंक्रमकरेणुणा॰ इतित्रैराशिकाद्दृक्[illegible]विज्ञा थे४
ध्रेयुज्ययाहृते ५ तच्चापैक्यांतरप्राणैः कुजात्स्वेदेनतोन्नतः तैःप्राणैर्यत्क्रमाल्लग्नंनतनात्स्वोदयात्मजायते॰
६ उत्क्रमेणोन्नतात्प्राग्वत्तत्कुहोदयलग्नकं उत्क्रमप्रयतःसम्यग्लग्नंस्पष्टग्रहात् ७ शरेमहतिमानो
नचरार्द्धंमध्यमापमात् शरस्फुटत्वेयत्कृत्नातथैवैकांतराभिः ८ विभिन्नैकदिशोर्द्वियोः = तच्चापैक्यां तराभिः = ७
दृक्जेनतोन्नती आयनाक्षजयोर्योगवियोगाल्लग्नवत् ९ अत्रगोलेयथोक्तंक्रांतिवृत्तेविमंडले
चग्रहंदत्वाविमंडलस्थग्रहोपरियुज्याहत्तेचयद्दूपथेयंदृक्कर्मोपपत्तिः स्पष्टैवाल्पेरपिबुध्यनेर्ध
याथेस्तत्रपाठः कृतोतः स्फुगमानथायग्रहच्छायाधिकारेस्यमुपपत्तिः सम्यक्कथितैव॰ अथग्रह
शरस्पष्टीकरणमाह स्वविराशिग्रहद्युज्यानिघ्नस्त्रिज्योद्धृतःशरः स्फुटोसौक्रांतिसंस्कारेदृक्कर्मण्याप
ग्नजेतथा॰ १० अत्रेसंद्विभोगोणप्रकारः पुग्रस्स्त्वपूर्वमाख्यातएव तथापीहयुक्तिमात्रमुच्यते॰ २८
विषुवद्वृत्तात्क्रांतिर्ध्रुवाभिमुखी क्रांतस्थाच्छरः कदंबाभिमुखः कथंतेनानतिर्यक्स्थितेनसासंस्कार
र्या अतःक्रांतस्येयद्युज्याहृत्तंनस्यशराग्रस्यचयदंतरंस्फुत्वेनसंस्कृतात्नासतीस्फुटाभवति तच्चांतरंको

स्पष्टः १
= ध्रुव २
तद्युज्या २

द्विघ्नं पश्चात्कर्णः तद्वर्गो नरपदं द्युज्या हृते भुजः एतदुक्तं द्विरवलनजं अक्षसंभवं तत्र सविराशिग्रहकोटिः क
र्णं यावत्स्वयोरन्तरं भुजस्तद्युज्याकोटिस्त्रिज्याकर्णः यदि त्रिज्याकर्णे नेयं कोटिस्तदा शरेण केयमपक्रं
कोटिरूपसेव शरस्य कवोन्मुखोदन्यथा तज्जं दृक्कर्मकर्त्रोत्पत्स्यते . शेषाक्रिं स्पष्टार्थं ॥ अथ ग्रस्तमुन्मा
दिभिः किं स्पष्टेन कृतं इत्याशंक्याह ग्रस्तमुन्मादिभिः स्वसौं नरत्वात्तत्कृतः स्फुटः स्थितिमर्दपलिले खादौ ग्र
णितागतपर्वार्द्ध . ११ तदग्राणां स्फुटाणवस्थिरत्वात्तुषितः शराः दृक्कर्मणायनेनैषां संस्कृ नास्त्वनयास्य
वाः १२ स्पष्टार्थं अथ स्फुटश्रवणग्रहणमाह कोटिसूत्रे शरके विकलमम्ते ते कपहृयः यथैव मायनेनैष दृक्क
र्मों नैष्ठ किंकृतं १३ किं स्पष्टेव लतेन हृदेदलोमध्यशरस्थितैः कोत्स्वितत्तलनात्पत्त्वात्स्पर्शाद्वित्रिशरोच्च कि
१४ किंच कृत्वा शरं कोटिस्थितिमर्द्धात्रयवनं कृतं नैकुचेतमशरस्तेन नानुपानेन सिध्यति ११ यदि कोटिस्
त्रेष्वारस्तदा ध्रुवाभिमुखः स्यात् निरन्तदेशोद्दिततिजस्यो ध्रुवः ध्रुवाभिमुखे शमान्यस्याग्रहः द्विति जेनर
त्यजति नामनोन्नामनाभावात्किं तत्रायनदृक्कर्मणा अथवाचार्यैः कृते येन मन्यते तेरपि कृतं श्रां
तत्वात् तथाप्रविलेखविंबमध्यात्स्पष्टवलनाग्रोपरिगतं सूत्रं कोटिः स्यात्प्राचीतस्याः कोटिश्चक्र :किंद
न्नः तत्सदेश्रवस्त्वेनेयः शेषं स्पष्टार्थं अथोत्क्रमस्यानिहनमाह दृष्टिकर्मवलनं चकेनं विज्ञातितःक
हिमः ल्पितः क्रममस्मात् नत्कानंतदन्तगैस्तत्तापरे रेधस्फुटवपरंपरोपमैः १५ मम्मोत्तमकृतिरवर्द्धदशामान्यथा
तदन्तगैर्विचार्यमते नोद्गतात्कृतिरस्योद्गतास्तवासामिका स्तगणकाविचार्यमिता १६ अत्र ग्रस्तमुन्मकृतिः

सि॰ गो॰ खंडखाद्ये चतुर्वेदाचार्येण स्वव्याख्याने अथावनतेश्चोद्यमाशंकामतेनाह हे गणकाः इत्येवमाकाङ्क्षति
२९ नेष्टिता अथवा तदुक्ता सम्यक् विचार्यतां अत्र श्लोकद्वयेनेति छंदो नाम सूचितं अथ व्यभिचारमाह ३
39 क्रमज्याविधानेन दृक्कर्मवलनं तथा यत्कृतं नतरैष्यमभिचारोत्र कथ्यते १८ जिना २४ स्तकांशा
गुणा त्रिभज्या चाता जिनज्याभिहता सचापं तेन त्रिभोनेन समः पलीयांशाक्षसत्रिभेण गुचरः कुजे स्यात्
त् १९ दृग्मंडलाकारतयात्र वृत्तेन याम्यसौम्यं क्षितिजेन दास्यात् क्षितिप्रापि वृत्तेः परमेण तस्य याम्योनरत्वा
त्क्षितिजे न जस्यात् २० दृक्कर्मसंभूतफलद्वयस्य नाशो भवेदेव धनर्णसाम्यात् नैवाक्रमज्याविधिनास्य
मेदृक्कर्मसाध्यं क्रमजीवयातः २१ तथैव नाशो वलनद्वयस्य साम्यादिगैक्यत्ववियोजनेन न साम्यमस्यो
क्रमजीवयास्यात् क्रमज्यया वलनं विधेयं २२ पत्रवन्त्यविंशति २४ भागा भोस्यात् तल्लग्ना तज्ज्या त्रिज्ययोर्घाता
जिनज्यया भक्तः फलस्य यावच्चापं तावतः क्रांतिज्या तत्राद्यज्या समा भवतीत्यर्थः तद्यथा अक्षांशाः २०।
२९ एषा ज्या २२।१० अस्याः क्रांतिज्यायाः त्रिज्याहता जिनज्याहृता याश्चापं राशिद्वयं २ अनेन सत्रिभेण स्वयोग्रहो
यदा ५ स्यात् क्षितिजे अथवा त्रिभेन २१ सम्यक्स्वमस्य क्षितिजे ग्रहो भवे ५ तिन दावप्रश्नांतः ...
के ४ तदृग्मंडलाकारं क्रांतिवृत्तं स्यात् ४ न अस्य क्रांतिवृत्तस्य क्षितिज प्रदेशो क्षितिजमेव दक्षिणोत्तरं स्या २९
त् यतस्तदाकदंबः क्षितिजे वर्त्तते अतः क्षितिजस्थो ग्रहः परमेणापि शरेण कदंबोन्मुखेन विक्षिप्तः क्षि
तिजं न त्यजति क्रांतिवृत्तग्रहस्थानमेवोदयलग्नं स्यात् एवं दृक्कर्मफलयोर्धनर्णयोः साम्यान्नश्यति १

उत्क्रमज्याविधानेन तयोर्न साम्यं तत्र स्यात् अतः क्रमज्यैव कर्तव्या एवं तत्रैव वर्तमानस्यार्कस्य वलनाभावः
वलनयोर्भिन्नदिशोः साम्यात् उत्क्रमज्ययानन्तरसाम्यमित्यर्थः अथ यत्तत्त्वल्लिकगरवाविति श्लोके द्व
तत्र ३ यं पूर्वं व्याख्यातमेव अस्य मतिभ्रमैककारणमाह गवीहृसराभस्यास्मशविद्यासास्त्रमात् तस्यापि मुहूर्त्ता
पिमतिर्मम किंमेदात्मेस्तथा चोक्तं २७ गणयति नापशब्दं नवृत्तभंगं तर्पनं वार्थस्य रसिकत्वेनाकुलितो
वेश्मापतेयस्यकवयस्य २८ स्पष्टं इति भास्करीये गोलाध्याये उदयास्ताधिवासनाः ॥ अथ शृंगो
न्नत्यधिकारः तत्र शुक्लोन्नतस्यैककारणमाह तरणिकिरणसंगादेव पीयूषपिंडो दिनकरदिशि चंद्र
श्चंद्रिकाभिश्चकास्ति तदितरदिशि बालाकुंतलश्यामलश्रीर्घटइव निजमूर्तिच्छाययैवातपस्थः १ स
स्प ७ र्योदयस्यैव विधोरधस्थमर्द्धं नदृश्यं सकलासितं स्यात् दर्शोथ भार्द्धांतरितस्य शुक्लं तस्योर्णमासांपर
रिवर्त्तनेन २ कक्षाचतुर्थेन तरणेर्हि चंद्रः कर्णांतरेतिर्यगिनायनोन्नात् पादोन घट्टकाए १८ लवां
स्प ५ तरेणोनोदलं नूद्दृश्यदलस्य शुक्लं ३ उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिंदोस्त्यजतोदलं च जतस्य मेच ४ कांत्ये
जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य ५ यद्याम्योरकतपनशार्ष्णिनोरं
तरसात्रवाहुः कोटिरत्रभायवमपितयोर्यदंतरं तिर्यक्सकर्णः दोर्मूलेकः शशिदिशि भुजोग्राच्चकोटि
स्तदग्रे चंद्रः कर्णो रविदिगनयादीयते तेन शोक्तं ५ स्पष्टार्थं अस्पष्टा स्मात्पूर्वं कथितैव तथापि
किंचिदिहोच्यते प्राग्वद्भित्तौ तत्र पार्श्वे द्रविबिंबमिलिखेदं दर्शयेत् निर्यग्रेखायाउपरिचंद्रकला
चंद्रकलांरविकलां च विलिख्य तन्नौ द्विरेखां तिर्यग्द्विरेखां च कलां चंद्रकला द्विरेखा संपाते

सि॰गो ब्यासर्द्धेनेनतेस्मोतिर्य्यग्रेखांकर्य्यात् सारेखाग्रस्मविकलायोपत्रलग्नानत्रस्थिते एवार्के ऊर्द्धरेखावद्धि॰
तं॰२ ४० त्वेवेद्धविंवार्द्धं पश्चिमं शुक्लं भवति॰ तस्सर्द्धं मधस्तनं मशुभ्रं दृश्यं तत्रस्थितेर्केभ्रकेंदुः सपादचतुर्थभागो
५० गोनेराशित्रयं ३ भवति एतावस्येवमर्केंदुभजे विंवार्द्धं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवति तमर्द्धं तिर्नत्रेमे अथा॰
ध्यायोपसंहारं श्लोकमाह॰ ईषद्दीर्घदिहमपागमाद्दौ ग्रेथ गौरवभयेन मयोक्ता वासना मतिमता
सकलाप्या गोलबोधइदमेव फलं हि ८ हियस्मात्कारणात् गोलज्ञाने इदमेव फलं यदस्युतापि वासनो॰
क्तेन इति गोलभाष्ये स्पष्टगोवसतिवासना ॥ अथयंत्राध्यायो व्याख्यायते तत्रादौ तदारंभप्रयोजन॰
माह॰ दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विनायंत्रैः वक्ष्ये यंत्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित्
२ गोलो नाडीवलयं यष्टिः शंकुर्घटी चक्रं चापं तुर्य्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यंत्रं २ सष्टं यत्रप्र॰
थमं गोलयंत्रमाह अथ खनगरविचिह्नं दिति जेयस्ता कुजेन संसक्ते नाडीछन्ने विंडं कल्पास्तानि॰ ५६
समं दितिजे २ रविचिह्नस्य छायापतति कुमध्ये यथा तथा विष्टते उडुगोले कुज विंदोर्मध्ये नाडो॰
पुयातास्युः ३ यथोक्तविधिना खगोलांतर्गोलं वध्वा तत्र क्रांतिवृत्ते मेषादेरारभ्य रविभुक्तराशिभागा
ग्रे दत्वा तत्र चिह्नं तत् खनगर विचिह्नमुच्यते भगोले चालयित्वा रविचिह्नं दितिजेयाम्ये तथा॰ ४०
ने यथा दितिजं प्राप्नोति विषुवन्मंडले यत्र लग्नं तत्र खस्तिका या विंदुः कार्यः ततः क्षितिजस्थत्वं जलसमं यथा
भवति तथा भगोलयंत्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्य तथा प्रचाल्यं यथा रविचिह्नच्छाया भूगर्भे पतति तथा॰

तेसुतिविषुवद्वृत्ते क्षितिजविंदोर्मध्ये यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले दिनगतनाड्यो ज्ञेयाः अपवृत्ते मे
षादेरारभ्य प्राक्क्षितिजपर्य्यंतं यद्राशिभागाद्यं तल्लग्नं ज्ञेयं इति गोलयंत्रम् अथ नाडीवलयमाह
न्भूस्थं २ अपवृत्तेऽन्तकलग्ने लग्नं चाथावा गोलनलिकांतः दिक्स्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं षष्ट्या ६० निजोदयैश्चांकं १
यस्लेर्यष्टीभायाश्छदयेकेन्द्रस्य नाडिका ज्ञेयाः इष्टछायासूर्य्यांतरेण लग्नं भायांव ८ केनाचिदाधारे
णधृता भित्त्यावकीलके रथ्यते अथवा कीलच्छायानलमध्येस्थ नतनाड्यः ७ अथ चक्रदास्मयसमिष्ट
माणं चक्राकारं समेनेष्टापष्टिघटिकांकं यंत्रं गोलमध्यस्थायां ध्रुवयष्टौ पृथ्वीमध्यस्थाने प्रोतं कार्य्यं
मा२ तथा स्वोदयघटीभिर्मेषादिराशिभिरुभयपार्श्वयोः षड्वर्गेण चक्रं हिमतोऽङ्कनीयं तैः स्वोदयैर्विलोमैरंकं
श्रासमे २ मेषात्पश्चिमतो वृषो वृषात्पश्चिमतो मिथुन इत्यादि सचांकनप्रकारः सर्वतोभद्रयंत्रे यथा मया प्रवितः
इत्येवं चक्रभागैः सदंतर्घटीभिः स्वदेशोदयैश्चांकयेत्स्वपार्श्वे प्रतिक्षोदयं त्वाष्टिभिः ३० द्वे त्रभागैर्वि
भागाभिर्द्वैर्द्वौ दशांशैर्नवांशैः त्रिभागैर्द्विभागैस्तथा स्वस्वनाथैः प्रयत्नेन षड्वर्गमेवं विभज्य एवं यंत्रे कृते
तावन्मिते दिने तेन कालेन तावति तस्मिन् दिने यावान् नोदयिकारविस्तद्भाक्तान् राशौ वृषभे मेषादेर्दत्वा भुज्यमा
न राशौ भोगान् द्वेत्र भागेषु दत्वाऽग्रे रविचिह्नं कार्यं तस्मिन् दिन उदयकाले यष्टिच्छाया पश्चिमतो गतानान् यार
स्वांकच्छायायां रविचिह्नं यथा भवति तथा यंत्रं स्थिरं कार्य्यं तदनंतरं रविर्यथा पूर्वं याति तथा तथा छाया यथो
धौ२ अग्रे गच्छति छायार्कचिह्नयोर्मध्ये या घटिकास्ता दिनगतनाड्यो ज्ञेयाः तथा यष्टीच्छायांकयोराशिर्यं च वे

शि.गो. शांशास्तत्र लवं स च षड्वर्गः अथवार्किंवगोलांतस्थेन यष्टीप्रोतेन चक्रांतः इष्टप्रमाणं कीलकं प्रोतं तं स्तेता
४१ स च कीलको ऽक्षवाभिमुखो यथा भवति तथा केन चिदाधारेण चक्रं स्थिरं कार्यं तथा ऽत्र तन्निष्टकाले की
५१ लच्छाया यथा लगति तस्य यंत्रापश्चिमस्य च मध्ये न तत्र नाड्यो ज्ञेयाः इति नाडीवलयं इदानीं घटिका
माह। घटदलरूपा घटिका ताम्रिका नाम्रा तले ऽश्मगुप्ता क्षिद्रा ह्यनिशानि मज्जनमिता र। भक्ते २१६०० द्युनि
शं घटीमानं ८ अत्र दशभिः ... पलैरित्यादि घटीस्वरूपं केचित्स्तं तत्र युक्तिशून्यं केचित्संचेत
पे दिनं इष्टप्रमाणाकारं ... ताम्रपात्रं घटी संज्ञं गीकृतं ह्यनिशाम्मज्जनसंख्यया पदिष्टं शतशता
नि पानीयपलेन निलम्बं ततदा एकेन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकं इति घटिकायंत्रम् अथ शंकुमाह।
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दंतिदंतजः शंकुः तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानां इति शं
कुयंत्रं अथ चक्रमाह चक्रं चक्रांशांकं परिधौ भ्रमयष्टं खलादिकाधारं धात्रीत्रिभमाधारात्कस्याभा
ईषद्वलोर्ड्वं च तन्मध्ये सूक्ष्मच्छिद्रं दिक्कांभिमुखं नेमिकं धार्य भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षकार्य याम्योत्ताः
नतवांशा न श्चनतांऽन्नतलवसंगुणीकृतं ग्रहदलं ग्रहदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्फुटाः परैः प्रोक्ताः १२ धा
तुमयं दारुमयं वा समचक्रकं तात्त्वमार्गं खलादि धारः शिथिलः कार्यः चक्रमध्ये स्थिरं कार्यं ४१
आधारात्स्वविरोधि गामिनी लंबवद्भूद्धिरेखा कार्या। न्तमस्पृतो न्नाति धैर्यगोवाचास्त्रेकार्या तच्चक्रं परि
धौ भगणांशैः अंकितं। आधारात्त्रिभैः इति नवतिभागांतरे तिर्यग्रेखा नत्यरिधिसंपाते द्वात्रिंशितिः १

कस्याभाद्रीनरेऽङ्गरेखोनेमिसंपातेत्वोर्ङ्गकस्यंस्त्वरेखन्नमाणसाकाशेनवृसाचाद्यसंज्ञा नवकर्कि
मिमुखनेमिकं च यथा भवति तथा आधारेकार्यं न यथा ष्टने चक्षापापरिधौ यत्र लगति तत्र तिज्जचि
ह्नयोरंतरे ये शास्ते रवेरत्ननाशाः येच्छायायाबाधयोरंतरे ते नतांशास्ते याः एवमवनतोन्नतांशज्ञा
नमेव भवति अतोन्मेर्यदृरिकाग्रर्थनीतांनयथा तस्मिन्दिने गीणाने नमध्यंदिनोन्नतांशाह्नितार्द्धमान
चक्राच्चान्तु पातः कृतः यदि मध्यंदिनोन्नतांशेर्दिनार्द्धयष्ट्रलभ्यंते तदेभिः किमित्येवंस्यूत्स्ताच
रिकाः स्युः अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह पंचदशवृत्ता निमवारुणं नामकं न्यस्येन्नेमिगतं यथा स्यात्
दूरंतरे रस्मिषुभवेच्चरोना नथाग्रयंत्रस्याधिष्ठापार्ये ख नेमिस्थ हस्पात्तगतं यष्टपेन्नरेखांच यथि स्य
स्पृत्तयोगतारा नेमिकयोरन्तर जोन्हमध्ये ये शंशास्थितानाभ्यश्वकोशुनस्ते ः ४४ अत्यक्षस्थिते ये य
युरः स्थिते ते हीनोध्यश्च: स्यानखेचरस्य भुक्तं तत्रयंत्रस्याधोनेम्याद्दष्टिकृतयोज्ज्वनेम्यांयुक्तत्र्यांणाम
ध्येभहिनयंत्रगपत्नेमिगतं यथा स्यात्तथा यंत्रं स्थिरं कृत्वा नेम्योधिसयोरेकतरं स्थानमेकयेन्नत
तोयनः दृष्टतोयाहृष्टिंचालयित्वा ग्रहं विध्येत् ग्रहः आपोत्तगतोदृश्यते अत्र मूलसस्यग्रहस्य
चांतरे विक्षेपः ग्रहं विध्ये अत्रमूलं नेम्यंत्रयंत्रदृश्यतेत न स्वानमध्यंके अथ भग्रहांकयोर्मध्ये
येणास्तेर्मध्यत्वपुतः स्फुटो ग्रहो भवति यदि ग्रहात्पश्चिमस्थं नक्षत्रं यदा तद्रुवस्थं तदाभध्रुवस्ते
रेशो हीनः सन् स्फुटो ग्रहो भवते अथ नास्य शरांतरं तो हिणापायं नतो दूरे नरेपदिग्रहस्तदानाव

र्विधाग्रोर्वद्धहज्ञाने इति चक्रयंत्रं अथ चापयंत्रयष्टिगोलकं चाह· दलीकृतं चक्रमुशंति चापं कोदंडावं
डं वलनं तुर्यगोले २७ स्पष्टार्थं अथ यंत्रेषु गोलो गोल एव· नाडीवलयं विषुवद्वृत्तं· तयोर्घटिकाज्ञाने गोल
युक्ति रेव वासना· सम्यक् ध्रुवाभिमुखयष्टिके गोले इष्टे यथा ज्ञातस्तत एव घटिका ज्ञायंते इत्यर्थः यत्तु
नाडीवलयं चक्रं कृत्वा यष्टिप्रोतेन तत्स्वरूपं गोलक नार्थमेव· यत्तु चक्रं तदृङ्मंडलं तत्र· ततोऽन्नतांशज्ञानमे
वं लंबज्ञानाभवति इह दृङ्मंडले क्षितिजादुपरि ये भागे रवि भवन्ति ते रव पश्चिमक्षितिजादधः कीलच्छा
या लगनीत्यर्थः ग्रहवेधश्छेदे भगणपरिध्यं स्पष्टं येनेमिसंस्कृत्वा· यंत्रं ध्रुवं तत्कोणे इत्याकारावस्थानार्थं
अन्तसूत्रापि ...... इति ज्ञाने गोलयुक्ति रेव वासना: सम्यक् ध्रुवाभिमुखयष्टिके गोले इष्टे यथा
ज्ञातस्तत एव घटिकाज्ञायत इत्यर्थः यत्तु नाडीवलयं चक्रं कृत्वा यष्ट्यां प्रोतेन तत्स्वरूपं गोलकनार्थमेव· यत्तु
चक्रं दृङ्मंडलं तत्र ततोऽन्नतांशज्ञानमेव गोलयुक्त्या भवति तदृङ्मंडले क्षितिजादुपरि ये भागे रवि भ
वन्ति ते रवपश्चिमक्षितिजादधः कीलकच्छाया लगनीत्यर्थः ग्रहवेधे भगणपरिध्यं स्पष्टं येनेमिसंस्कृत्वा यं
त्रं ध्रुवं तत्कोणे इत्याकारावस्थानार्थं अन्तसूत्रापि गोलयुक्ति वासना· अथ फलकयंत्रार्थमाह
दृङ्मंडले यस्य दृक्कालदृक्कः सुखेन नान्येर्यंत्रेतेन मयातत्· स गोलयुक्तेर्गणितस्य सारः स्पष्टं प्रवक्ष्ये फ
लकाख्ययंत्रं २८ स्पष्टार्थं इदानीमभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमाह· नित्यं जाड्यतमोहरं सुमनसा
सुहासनेमस्प्रभं चाल्हेयंसमयावबोधनविधौ प्रोद्योतितज्योतिषं· सेव्यं मंडलमध्यगं हरिकृतिमिर्यंत्रं

= तत्त्वविवेको । तत्र सांगोलकः सूर्यो गृहर्क्षानां च गोलकाः । प्रभावं तो हि दृश्यंते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः ।१२। अ· ६

स्फुटं वक्ष्येऽहं नवेन तन्त्रेणामेन देवममलं श्रीभास्करं भास्करः ॥ १९ ॥ वच्मि · कथयामि · किं यन्त्रं · किंविशिष्टं ·
स्फुटं · अव्यभिचारि · कः कर्त्ता · अहं भास्करः · किं कृत्वा · नत्वा · कं भास्करं सूर्यं प्रणिपत्य · किंविशिष्टं ·
मंडलमध्यगं · सूर्यमंडलावस्थानं · पुनः किंविशिष्टमिति विशेषणं संबध्यते · नित्यमविनाशि · तथाज्ञान पृ२
ध्वान्तमोहहरं · तथा सज्जनमनसां कमलादीनामुल्लासनं · तथा सप्रभं · सदीप्तिकं · तथा क्लेशनिरायासं
कृत्समयावबोधनविधौ कालज्ञानविधाने · प्रोद्दीपितज्योतिषं · उल्लासिततारकं · यदेतत्तारकाणां तेज
स्तद्रवितेजः संजनितमेवेत्यर्थः तथा सेव्यं · उपास्यं · कैः सुकृतिभिः पुण्यकृद्भिः अथैतान्येव विशे
षणानि यन्त्रेऽप्याख्यायन्ते · किंविशिष्टं यन्त्रं जाड्यतमोहरं जाड्यं मौर्ख्यं तदेव तमो हरतीति जाड्यतमोह
रं · कदाचित्संप्रत्ययहं(?) · तथा सज्जनमनसां विद्वांसामुल्लासनं · तथा सप्रभं छायासहितं · तथा क्लेशं सम
यबोधनविधौ अत्र सम्यक्त्वेन कालज्ञानं भवतीति · तथा प्रोद्दीपितज्योतिषं उज्ज्वलीकृतज्योतिःशास्त्रं
तथा सुकृतिभिः सुगणकैः सेव्यं · तथा मंडलमध्यगं मंडलं मध्यगं यस्येति मंडलमध्यगं · अन्तर्लिखित
वृत्तमित्यर्थः तथामलमिति · इदानीं यन्त्रलक्षणमाह · कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं वा काष्ठजं वा विस्तृतं
विस्ताराद्द्विगुणायतं सुगणकेनायाममध्ये तथा · आधारः समसूत्रतलादिघटितः कार्योऽत्र रेखा ततः
स्वाधारात् खलु लंबसूत्रसदृशी सा लंबरेखोच्यते ॥ १८ ॥ लंबं · नवत्यंशतुल्यैर्विभज्य [illegible] तिर्यक् [illegible] सार्थं · कैर तः र
देस स्वज्ञानितज्ञायनत सूत्रे रेखा जीवाभिधानां प्रयियाभियेयाः ॥ १९ ॥ आधारतोऽधः स्वगुणांगुलेषु ज्यासंज्ञया ।

शि.गो.
१३

५३

गेण्वविवेचस्तत्त्वं दृढप्रमाणैश्चविरेशलाकाद्वेध्याद्संज्ञावलसाश्रकल्प्या २० षष्ट्यंगुलआसमतश्च
रेखान्कृतास्तरत्नपरिधौ तटस्थं षष्ट्याघटीनांभगणांशकेश्च प्रसंख्यकं चांबुपलैश्च दिग्भिः २१ अथैतस्य
रेखांतनुपट्टिकैकाषष्ट्यंगुलादीर्घातया तथांका तत्तवेटके स्थूलतवरपलाद्यंतक्रोक्तः २२ हस्तमात्रं रसांगि
नीह २३ तत्राद्यो धातुमयं श्रीपुण्पादिदारुमयं वा फलकं चतुरस्रं सुदृढं समं कर्त्तव्यं. तच्च तत्र षष्ट्यंगुलवि
स्तारो द्विगुणविस्तारदैर्घ्यं. तत्समीपदेशे मध्ये तस्याधारं शिथिलः श्लथलादिकार्यः आधारे स्थते यंत्रे
यथांधृतफलके आधारादधःसूत्रमलंबमरेखाकार्या सालंबसंज्ञा. तल्लंबं नवतिभागं कृत्वा
भागेभागे तिर्यक्रेखाकार्या तिर्यक्रसंचलंबभवात्मस्मात्. सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया. आधारा
दधस्त्रिंशदंगुलांतरे याज्यातस्यालंबस्य च संपाते ऽक्षविरेतत्र दृढप्रमाणैश्शलाकाद्वेध्यासाद सं
ज्ञा. तस्मादेश्चात्रिंशदंगुलेन कर्कटेन वृत्तं रेखाकार्य्या सा षष्टिघटिकाभिः भगणांशकैः ३६०
विभक्त्यासंख्येः प्रतंशं दशभिः दशभिः पानीयपलैश्चांक्या. अथतामाद्यदिमयी वंशशलाकामयी.
वापट्टिका षष्ट्यंगुलदीर्घा तया तैरेव फलकांगुलैस्तथैवांकिता कार्य्या. सा पट्टिका अर्द्धांगुलविस्तृता. १३
एकस्मिन्नग्रे अंगुलविस्तृता ऽऽकारा कार्या. तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्यं अन्यदेशे तया पट्टिका.
सा लंबोपरि धृता एकपार्श्वे यथा लंबरेखाता लंहा. तत्तथा संध्या कार्या इत्यर्थः इदानीं यंत्रोपकर
णमाह. यत्वंडकेरिति यत्वंडको ऽन्यवरांडुपानीयपलकं तस्य एकोनविंशतिभागः आवच.

लंबमानं स्या
तथा ६
घटी घटि

यथा

द्व्यासेऽथवा तानि चरखंडानि दिग्भुजगसप्तसंगुणैर्विनिघ्नी पलभास्युः स्वचरखंडकानि इति । तानि सार्द्ध
चत्वारिंशदंगुलानि पलभायां दृष्टानि १५।३६।२० अत्रोपपत्तिः खंडकेऽस्य रसाधनेकथितैव तत्र चरखंडपलस्य
रज्ज्वारूपमेवागच्छति तच्च पानीयपलात्मकं अतस्तत्र द्विगुणितमप्स्वात्मकं स्यात् ततोऽनुपातः यदि
ध्या ४ त्रिज्यासार्द्धे २१।२८ एतावती चरज्या तदा त्रिंशद्व्यासार्द्धे कियतीति अत्र त्रिंशाच्चरज्यागुणकः त्रिज्याहरः ध्या ४
अतः षड्भिस्त्रिंशता च त्रिज्यापवर्तनेन जातः एकोनविंशतिर्मनोहरः १९ एवं गुणः २ फलमत्र संप = ५
यंत्रे चरज्ञेयमुपपन्नं । इदानीं यष्टिसाधनमाह वेदाभ्रवांशैर्लभुवो द्युनिघ्नाश्च विभक्ताश्च वनाग्नः पल ४।१२।
२२।२८।२३।५ कर्णनिघ्नाः अर्कोद्धृता लवक्रमशः स्वदेशे रागवर्द्धलभ्यानि हि खंडकानि । २३ नैः
क्रांतियाता द्युरवेर्भुजज्या षष्ट्युद्धृता तत्पवनेन युक्ता दिग्घ्नी १० । कृता मा भवतीह यष्टिसंज्ञा पट्टिकायां स्व
विरात्स्वदेया २४ एतानि खंडकानि निरक्षदेशे पलकर्णगुणानि द्वादशभक्तानि स्वदेशे भवंति पंचदश
भिर्भागैरेकैकं लभ्यते एवमेतैः खंडकैः साधनांशात्कौत भुजज्या साध्या सा षष्टिभक्ता पलकर्णगुणा ततो
दशगुणं च तत्र भक्ता अंगुलात्मिका पट्टिर्भवति सा यष्टिः पट्टिकायां स्वविवरादेया । यष्टिमितान्यंगुलानि प
ट्टिकायां रंध्राद्वारभ्य गणयित्वाग्रे चिह्नं कार्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः अत्र स्वविरापरियाज्या रेखाया सा
मध्यरेखेति ज्ञातव्या । इह किल हस्ते मंडलाकारे धृते यंत्रे कीलच्छाया यापरिधौ यत्र लगति तन्मध्यरेखायो
रंतरे ये उन्नतभागास्तेषां ज्या उन्नतज्या । मध्यरेखा छाययोर्मध्ये यावंत्यंगुलानि तावती उन्नतज्येत्यर्थः

त्रि॰ १
अंकः १
१३

अंत्याया इष्टांत्यको नाया यष्टेष २

त्रि॰ गो॰ सैवेष्टकाले शंकुः स एव पलकर्णगुणः द्वादशहृतः इष्टहृतिः स्यात् सा त्रिज्यागुणा द्युज्यया भक्तेष्टान्त्यका स्या
११ त् अथ त्रिज्याव्रत्तगोले चरज्यया ऊनात् दृक्षिणगोले हीनात् समयेऽन्त्यात् [illegible] सा नतकालस्योत्क्रमज्यास्या स्या २
त् अतस्तस्या उत्क्रमज्याचापेन नतकालो ज्ञायत इति गोले कालज्ञानवासना इदं धूलीकर्मयंत्रादेवोप
५५ संहृत्येष्टिः कृता तत्रत्नवद्राशपदे ११ भुजद्युज्या ११७३८ राशौ ३३।३६ साईराशौ १।३२७२ राशिद्व
ये ३१२८ सार्द्धराशिद्वये २३।६२ राशित्रये ३२७२ यदा किल द्वादशांगुलशंकुः १२ त्रिज्यया गुणितेष्या
भिर्द्युज्याभिः पृथक् पृथग्विभज्यते तावत्सर्वे द्वादशांगुलानि लभ्यन्ते अथो वेदाभवाद्यादीनि चं
गुलानि उपरितनाद्द्वादशपरिमाणपक्षामेवान्योन्यपातः एतान्येव स्वदेशे पलकर्णगुणानि द्वादशहृता
नि पंचदशभागा लभ्यानि खंडकानि कस्मिन्नानि तैः खंडकैः साधनार्थमर्कस्य भुजज्यांगुलात्मका
१४६ भवति अतः पठ्युक्तनामत्वकर्णतो याज्यायतोऽपसिन्नका द्वादशाने यावदथ कर्णेन गुणयन्ते ते द्वा १४६
दशभिर्विभज्यन्ते तावदन्त्यकर्ण एव [illegible] लभ्यते एवं द्वादशांगुलस्य शंकोरिष्टांत्या जाता इयं धूलीकर्मो
पसंहारार्थे त्रिंशदंगुलस्य शंकोः परिणामितैः कृताः तत्रापि पातः यदि द्वादशांगुलस्येदं तदा त्रिं
शदंगुलस्य केति अत्र गुणक [illegible] भाजकौ त्रिभिरपवर्त्य गुणकस्थाने दशभा २० गहार ४ स्था ११
ने चत्वारः ४ कृताः एवं कृते पाते न त्रिंशदंगुलशंकोरिष्टांत्या यष्टिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः यदि त्रिंशदंकोऽयं
ष्टिमिताइष्टांत्या तदा इष्टशंकोः कियतीति एवमिष्टशंकुरयष्ट्या गुणस्त्रिंशता भाज्यः फलमिष्टांत्येति

यते तदूर्ध्वसायष्टिं पट्टिकायां दत्त्वा तदग्रे च चिह्नं कृत्वा इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह धार्यं तथा फलकं यं
त्रभिर्दत्तं वलनं स्याद्यामोत्तरगतं तस्मिन्निष्टे तेनः छायाग्रस्पृक् प्रान्तितं तत्परिधौ यमेष्टं तत्रांशकेऽम
तिमत्वा तत् ... ः प्रकल्प्यः २७ अन्तर्यात्रां रविलवगतां पट्टिकां स्वस्वनतस्वाग्रयष्ट्यां स्यादुपरि फलकेऽथ
प्र४ भगोलक्रमेण यत्नादेयं रदलस्वगुणस्तत्रयाम्याननायात्र छिन्ने दृष्टे तेन लग्नघटिकाः स्युर्नतालेवकांताः २८
न यंत्रस्याधारे स्थापनं वमानं तथा धार्यं यथा यंत्रोभयपार्श्वयोः स्वल्पकालं स्वार्कतेजो लगति अर्को
भिमुखत्वेन मिकं ... डलाकारमित्यर्थः तथा धृते फलके स्फिरप्रान्तस्थान्तस्यच्छायान्तं परिधौ यस्मिन्नंशाल
त७ गतिं त्रांशार्कः कल्प्यः यथा तदग्रान्तरपट्टिकारविचिह्नस्थाप्या तथा धृतायां पट्टिकायां यत्स्वर्वेष्टनं तत्रयष्टि
चिह्नं तस्मादुपरि उत्तरेगोले दक्षिणगोले तत्तदधः स्वस्वनामितांगुलानि फलके गुणयित्वा तत्र चिह्नं का
र्यं चिह्नस्थाने याम्योत्तररेखा संलग्ने यत्र लग्ना तस्माद्याम्योत्तरे संरेखा वधे यावत्स्या घटिका स्तावेसं तत्का
ले नतास्तेयाः तद्विचिह्नपदिरेखयाम ... स्थितंतं तदा तदंगुलानि ... नत्वा ... नाडी ... याः
अत्रोपपत्तिः अत्रोत्तरगोले ... उपरि दक्षिणे तदधः स्वस्वनामितांगुलानि दत्त्वा तदग्रे चिह्नं का
र्यं तदंस्मात्रे ... एवं कृते तस्याधो ... सार्द्धं चरज्या ... भवति अतः ... परि नत्तामां २
धप २ यत्र छायालग्नात् ... किल शंकुः छायापरिपट्टिकायां ... यष्टिचिह्नं तन्मध्यरेखयोरंत
रमिष्टं ... याद्विज्याग्रे शंकु तस्या ... एवं ... शिके कृतं भवति ...

छि.गो. ४५ नेष्टं छायायाः शेषम्याः ऽन्त्यायन्तेन चरज्या याम्यश्ज्या उन्नत गोले उपरि दक्षिणगोले चोर्वन्ते अन्ताय ऽग्र२
ष्ण ग्रादुपरि यश्च स ज्या दन्नान दृश्येयाज्या रेखा तया वच्छिन्ने अधोवृत्ते खंडे वाणवृपायाः अन्त्यायाः शे
षं भवति अनन्तरं दुग्रमज्याया यास्याः पन्ने नतघटिका भवन्ति तस्यान्त्यारेखायाः सकाशात् लंबरेखा
वधि नतघटिकान्ते विगणय्य ग्राह्या तदुन्मर्थः एवं छायादर्शनात् कालज्ञानम् इदानीं एतावत
भीष्टकाले नते ऽकछाया लभ्यतीत्येतदर्थमाह लंबादेयावि नतघटिका सज्यकान्तश्चरज्याग्र
स्तादेया भवन्ति च तया यापराह्ने उन्मोर्वी यार्ध्या दीर्घ श्रुति हि तया तांज्य कोयष्टि शिङ्कं पष्टीस्था
नेनिपतति यदा तस्य नतेऽभासः २० अधुना लंबवृत्ते संपातादूर्ध्वं वृत्ते नतघटिकाग्रगणा. तदृश्ये
याज्या रेखा तस्याग्र उन्नत गोले दक्षिणे तदुपरि फलके चरज्यामिताङ्गुलानि गणयित्वा ग्रे वि
न्दुं कार्यं तत्र याज्यारेखा तस्यां रेखायां पदीस्थित यष्टि चिह्नं यया गलति तया अग्रचिन्हे
नैव सा यष्टिः धार्य्या पद्दीस्थाने तस्मिन्काले ऽर्कस्य छाया पतिष्यति इति तत्रेयं अत्रोपपत्तिः कथितस्य
कार्यवैपरीत्येन यदस्यैनवत्यंगुल विस्तारः तद्दिगुणं दैर्घ्यं तत्सर्वं देशाभिप्रायेण अथवा यावद्दे
वस्वदेशे उपयोगिता तावद् देव बुद्धिमता कार्यं तद्यथा वृत्तमध्य रेखा वृत्ताडुपरि परमचरज्यामिता ४५
रेखाग्रे अपक्रमज्या त्रिंशत् एवं षट्चत्वारिंशदंगुलानि विस्तारे परमयष्टिमितानि अंगुलानि दि
ग्गणि सूत्रसमानि ॥ २१ दैर्घ्यं एतावता ऽकदेशपर्यन्तं यावत् कालज्ञानं साध्य इति फलकयंत्रं ॥

अथ यष्टियंत्रमाह । त्रिज्याविष्कंभार्द्धेन वृत्तं कृत्वा दिगंकितं तत्र । दत्वार्थं प्राक्पश्चाद्युज्याग्रे तं च तन्मध्ये २८
तन्मध्ये यो यष्टिं केपट्टिर्नष्टद्युतिस्ततः केंद्रे । त्रिज्यांगुलानि ... यापट्याग्रांतरं यावत् २९ तावत्या
मौर्व्या चापे देनीयष्टर्त्रेणं कर्मे वेद्ययः । दिनगतशेषानाड्यः प्राक्पश्चात्क्रमेणैवं ३० समायां भूमौ (लौवं = ३)
त्रिज्यामितांगुलेन कर्कटेन वृत्तं दिगंकितं च कृत्वा तत्र प्राक्पश्चाच्च यथा गोलवशादुत्तराद्दक्षिणवा
ज्यार्द्धवदेया ... याम्ययोर्वा यस्तत्र उदयास्तसूत्रमुच्यते अथ तत्सैकसूत्रमध्ये द्युज्यामितेन कर्कटे
न वृत्तं कृत्वा नाडीषष्ट्यंकं कुर्यात् तत्त्रिज्यामितांगुलां ... यष्टिर्मूलेकेंद्रे ... कृत्वार्थं अर्को
(तया) भिमुखं धार्या यथा यष्टिर्नष्टच्छाया स्यात् ततः प्राच्यां दिशि त्रिज्यासूत्रे यदस्याग्रचिह्नं तस्य यष्ट्याग्रस्य
च मध्ये सूत्रं शलाकया मितं सा शलाका द्युज्यावृत्ते जीवाकृत्वा ... ज्यार्द्धवत् ततः शलाकयोर्मध्ये (गा८)
(याद्य) शलाका ... शेषास्तेयाः दिनशेषोनं दिनमानं दिनगतनाड्यो भवंति यतः उदये कोदिनमानं अत्रोपप
(न द) त्तिर्गोलस्थत्वेव यष्टित्रिज्या याय ... सूत्रं लिखितं तद्वितिर्ज तत्र पूर्वतः पश्चिमतस्त्याया अथा
(स्तु ४) ग्रयोरुपरिगतारेखा उदयास्तसूत्रं अग्राग्रे उदितो रविर्यथा यथा होरात्रवृत्तेन गत्वा उपरिगच्छति त
थार्केन्द्रे निवेशितस्तलायाः यष्ट्याग्रे भ्राम्यमाने यष्टिर्नष्ट ... द्युतिः स्यात् यतो यष्ट्याग्रे रविः अथाग्रादर्कं (गा२)
यावदहोरात्रवृत्ते या ... घटिकास्तावत्यो दिनगता भवंति तत्राकाशे द्युज्यावृत्ते लिखितं नायाति
ततो याम्य ... योरंतरं शलाकया मितं ... ततो ... लिखितद्युज्यावृत्तेन या शलाकया ज्याद्दं । (तैर) (स्तर्वि)
धनुषि तावत्यो घटिकास्तावत्यस्तदा दिनगता ज्ञेयाः । एवं पश्चिमाग्राग्रयोर्मध्ये ६

त्रि॰ गो॰ यथा यस्त्रिप्रविकात्तानेंऽगुक्तं अत्रपदाह यस्मात्र्यालंवोनाक्रेयात्तस्मात्केंद्रयोर्मध्ये नष्टद्युतेर्यष्टेरग्रा॰
५६ दयोयावान्लंवः तावान्तस्मिन्काले शंकुः शंकुकेंद्रयोर्मध्ये त्तस्मात्तेयाशंकुशाग्रापरयोरंतरंवा॰
कुः प्रागपराशान्तरंतरंवाकुरितिवत्ति केवलदिग्ज्ञानेसमत्वमाह उदयेत्तेयस्मात्प्राच्यपराम्ध्यम
५६ ५४ यास्मात २१ शंकुदयास्तसूत्रांतमर्कप्रुणंनरोऽतपलभा उदय कालेस्तकालेवानिष्टयष्टिद्युतिःक्रि
यमाणासकलैवभूलग्नास्मात् एवंयस्मात्प्राच्यपरयोरंतरंत्रिज्यातुल्येप्राईवास्थितं साग्राग्रेयात नः॰
प्रागवद्दयास्तसूत्रेष्टकालेशंकुः शंकुदयास्तसूत्रयोरंतरंद्वादशगुणंशंकुनाभक्तंपलभास्मात् अ
त्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन तद्यथा यस्यशंकोः शंकुदयास्तसूत्रयोरंतरंशंकुतलंभुजस्तदाद्वादशांगुलश॰
स्यशंकोः कइतिफलंविषुवतीभवति अथायंतमर्कंअद्दृष्ट्वापिभुजयोरेकान्यदिशोरंतरमैक्यंरवि
तलं २२ शंकुतलस्यपलभाप्रागपराशान्तरेतरावाकुःस्पष्टार्थमिदं अत्रोपपत्तिः यत्रदेशेविषुवती
तत्रोत्तरगोलेप्रथमशंकुस्त्रिंशदंगुलोदृष्टः तस्याग्राभुजः पंचांगुलः अन्यस्त्रिंशदंगुलः तस्याग्रा
भुजः सप्तांगुलः अग्रयाविनाकिलशंकुतलंनज्ञायते किंतुभुजाग्रयोर्यदंतरंशंकुतलेनद्वादशांगुलश॰
स्य २२ किमितिपलभा अथवापलभाप्रमाणेनायातं या॰ १ यदिद्वादशांगुलस्यशंकोः पलभाशंकुतलेतः
दात्रिंशदंगुलस्यषड्विंशदंगुलस्यवाकिमिति॰ या॰ १।२०।२२ या॰ १।२६ एवंज्ञातेशंकुतलेष्टयकः॰
यकः २०।२०। एतत्संयाम्यभुजाभ्यांरहितेयातेउत्तरेअग्रेया॰ २०२ ८० या २८२ ८१ अनयोरग्रयोः
२२।२२
तलयोरंतिवद्देवांतरंभवति तच्छंकुतलंकल्पितं अस्यशंकुच्छायांतरंतु स्यशंकोः यथसशंकोः
२१ शंकु

^ विक्षेपवृत्तयोपरि सूत्रं तच्चोदयास्तसूत्रं स्यात् ... तरे प्राचीत्या ... १

समीकरणेन केन्द्रगमे च क्रियमाणे दृक्क्रियायां प्रयत्नेन इदानीं दिग्देशकालानामज्ञाने केवला केन्द्रदर्शना

देवसर्वमाह यथा शंकुवृत्तयं ज्ञाना वाक्यत्वमेवं २३ आयोन शंकुशिरसो तिर्यक्सूत्रं निवध्याने म

येये=३ न्ते मध्यमशंक्वग्रेणैव सूत्रेण मिश्रयन्नेव २४ श्रमवद्दत्तो छायाग्रनिविहनायकार्कसंगुणितकोनिमा तेर२

क्रियाच्छीनिनभागगुणोद्धृता दोर्ज्या २५ त्रिज्याहृतेलिलिख्यमास्य यथाशंकुवृत्तयमभीष्टकाले ज्ञात्वा

प्रथमतृतीयशंक्वग्रयोरेकं सूत्रं तिर्यक्कवध्वा मध्यस्यशंकोरग्रे यत्सूत्रं तत्सेकमग्रे वधात् तत्सूत्रे ति

र्यक्सूत्रं तयोयथा भवति तथा प्रथमशंकोर्मिश्रुतं अधः कर्णाग्रमास्त्रिज्यावृत्तपरिधौ नीत्वा तत्र पूर्व

भागे चिह्नं कार्यं ततो मध्यसूत्रं तदेवसर्वोत्तरतृतीयशंकोर्मिश्रितेनैव प्रकारेणानीतात्तत्र पश्चिमभागे चि मने७

ह्नं कार्यं तयोश्चिह्नयोरुपरिगतं सूत्रमुदयास्तसूत्रं स्यात् सूत्रकेन्द्रयोरन्तरं अग्राउदयास्तसूत्राद्याने

लेनरेकेन्द्रोपरि प्राच्यपरारेखा कार्या ततः शंकूदयास्तसूत्रान्तरमितयाऽपलभाज्ञाने शास्त्रस्यार्थं नाद

अत्र गोले होरा व्यक्तेन यथोक्तं दिविज संपातयोरुदयास्तसूत्रेणनिवध्य मध्यसूत्रात्तिर्यक् सूत्रेषु अधः शास्त्रो=५

सूत्रं नीयमाने उदयास्तसूत्रे एवं लग्नति इत्युपपत्तिर्दर्शनीया ततो याऽपलभाज्ञाने प्रक्रिया पलभाज्ञा दिक४

नेनदेशज्ञाने अथ कालज्ञानमाह तद्गुणयेचरणेव षष्ठ्या अर्कः प्रज्ञाप्यते मेषु भार्द्धोनतः समादौ

स्या२ भगणाप्ताति नोवृच्चरणानां २७ स्वतश्चिह्नैर्यानैर्दृष्टचिह्नान्यथनस्त नोवद्धे भाप्त्याच्छ्राभ्रमणेन

मध्यमाहिकालाद्यं च २८ छायातो याता वा भागोऽसंक्रान्तिपातपदस्यात् पातोनसंक्रमः भागः स्फुटभागः

^ वेह्वात तस्मिन्नेवाहोरात्रवृत्ते चिह्नितं यं कृत्वा तानि पूर्वं कुलिरांसि प्रकल्प्य आद्यं तानि रुयोस्ति यदि सूत्रं च ५

शि॰ गो॰ ४७

नोमेवेत्यातः ॥२१॥ अत्रायातः श्रुतिभाजिताग्रकार्के संगुणिते इत्यादि विलोमविधिना या स्फुटार्के दोर्ज्या
आनीता तस्याः धनुः सरविर्भवति एवं वर्षस्य प्रथमे चरणे द्वितीये भार्द्धाच्युतः तृतीये सभार्द्धः चतुर्थे
भगणात्पतितः इति स्पष्टविधिः वर्षविकृत्या नेतव्या चिह्नैः अत्रान्यैराचार्यैः भास्करयाहि स्वाने दिग्ना
नेभाग्रस्वांचैत्याद्यके इभाग्रत्वयोर्याम्योम्यान्तरे सा मध्यच्छाया ततः क्रांतिज्यां विलोमविधिना तस्मा
द्रविरत्रस्थ एवं वक्ष्यमाणप्रश्नभंगार्थं यत्नकृतं तस्य तत्कृतः पङ्क्तात्रिंशयाङ्गा भ्रमणे दस्त अन्यान्य
भाग्रहणादस्य यान्यथा श्रमरेखा सादिति निपुणैरवलोक्यं आश्रमनाशे दिक् [illegible] पलभादिकर्मादिनर
घटते अतोयं छायाप्रांशुकृति यच्चात्वेत्यादिना महाप्रश्नभंगो युक्तः अत्र किलायातो रविर्ज्ञातः योऽत्रा
यातः क्रायातो वा रविर्लीयते स संक्रान्तिपा[illegible]तः पातोनो रविर्भवति तस्य तस्य पातो भवतीति युक्तियुक्तं
एवं स्फुटरवेर्मध्यमो मध्यमाद्धर्गणः अहर्गणात्कल्पगतमिति कालज्ञानं इति यह्यवयं ॥ इदानीं धीयं
त्रैविधत्वरादौ तत्प्रशंसामाह अथ कियदुच्यते धीमतो भूरियंत्रैः स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृ
ष्टेः ततरविदिनमानेवस्तु यद्यद्दृश्यमाने दिविशुचिवदलक्ष्यं प्रोच्यते तत्फलं तं ॥२॥ अत्र प्रश्नः वेशास्मू
लेयं किलोच्चवाग्रं तत्वांतरे तस्य सकृप्तं यां योवेत्ति यष्टिं करया सौ धीयंत्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥२॥ सु
स्पष्टार्थं श्लोकद्वयं अथ यष्ट्याग्रवेधेन फलमाह यष्ट्यग्रमूलान्तरविषुवांशावमयषमूलयोर्लवो वाडूले
वांतरं मूलं लंबो वाकुयाम्यान्तरं कोटिः ॥१२ कोटिर्द्वादशगुणिता वाहुविभक्ता पलभा च या अत्र सर्वत्र समायाँ

वंतरं मूलं लंबो इत्यपि पाठः =२

भूमौ स्थिता गणकेन वेधः कर्त्तव्यः यष्ट्यग्रमूलसंस्थं ध्रुवमिति यष्टेरग्रमूले च एकहेलया यष्ट्या ध्रुवं से।
लग्नाद्दृश्यते नयायष्टिर्धार्या ततस्तद्यान्मूला ग्रभूविस्मिस्तंतनयष्टनं तत्तुल्यं यष्टनं चकेकविनो
स्फुटः ६२ अथ ध्यानमन्त्रयन्तो गणकस्य गोलं स्कंधोलेमस्सरले धुमिलस्य शालेः अथ तत्रार्थम
तिसिं वनगोविस्मितं मूलामलनानि मनांसमुपैतिदृष्टिं ६३ केचिद्देनेपरि ध्यांतिसः आया पांहि केवलं तद
द्धेस्मिवितारार्थआया यागुदितार्थपि ६४ इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुतभास्करस्य चार्यविरचितोसि
द्धांतशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिताक्षरे गोलाध्यायः समाप्तः ॥ ॥ अथ गोलग्रन्थसंख्या २२००
वलंबनिपातौ कार्यौ भुवि लंबनिपातयोरंतरे यावत्यंगुलानि तावान्भुजः। एवं लंबो
च्चयोरंतरे यावंति तावती कोटिः यष्टिप्रमाणं कर्णः सर्ववेधेष्वयमेव विधिर्विज्ञेयः।
ततोनुपातः। यद्यनेन बाहुना एतावती कोटिर्लभ्यते तदा द्वादशांगुलेन किमिति फलं प
लभा स्यात् इदानीं वंशादिवेधमाह विद्धे वंशात् तलं हत्युच्छ्राया हताद्बाहोः ४२ को
ट्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये महीमानं विद्धे वंशाग्रभूमानं कोटिसंगुणं भक्तं ४४
दोर्घ्नावंशोच्छ्रायो हत्युच्छ्राये लसंयुतो ज्ञेयः। उदाहरणं। पंचदशांगुला यष्टिरष्ट
यष्टिर्दृगुच्छ्रयः। षट्करास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशांगुला ४५ अग्रवेधे रसैः शा
दोः कोटिस्तु रसकुंजराः। वंशोच्छ्रायस्य तन्मानं वा तमहं ममांतरं वद ४६ यष्टिः ७५ दृष्यु

च्छ्रायः ६८ तलवेधे बाहुः २४४ कोटिः ७ अग्रवेधे बाहुः ११६ कोटिः ८७ अत्र तल
सि०गो वेधे अग्रवेधे वा ध्रुववेधवत् यष्ट्यग्रमूलयोरन्तरं भूभुजः। लंबोच्छ्रायांतरं को
५८ टिः। एवं यष्ट्येकैकखंडेन लब्धमानमेवं शांतरं ५७ ६ वंशोच्छ्रायः ५०० [illegible] पतितः। अत्रा
१४ न्तमेवंशांतरं भूमिर्भुजः। दृष्टुच्छ्रायः कोटिः। दृष्टिवंशमूलयोर्वेध्यस्तत्र कर्णः। एतत्त्र्य
स्रानुसारमेव यष्ट्या वेधेन त्र्यस्रमुत्पद्यते। तत्र लंबांतरं भूभुजः। लंबोच्छ्रायांतर
कोटिः। यष्टी कर्णः अतोऽनेनानुपातः। यष्टिना कोट्या अयं भुजो लभ्यते तदा दृष्टुच्छ्राय
कोट्या क इति फलमात्मवंशांतरं भूमिः एवमग्रवेधेऽपि। एवं वंशमूलादुपरि दृष्टुच्छ्रा
यमितेऽन्तरे चिह्नं कल्प्यं। तद्दृष्ट्योरन्तरे रेखा भूमानमिता सभुजः। चिह्नोपरि स्ववंश
खंडं कोटिः। दृष्टिवंशाग्रयोर्वेध्यस्तत्र कर्णः। एतत्त्र्यस्रानुसारमेव वेधे त्र्यस्रं भवत्य
तोऽनुपातः। यदि वेधभुजेन वेधकोटिर्लभ्यते तदा भूमितेन भुजेन का इति फलं चिह्नो
परितनवंशखंडं तद्दृष्टुच्छ्रायेण युतं सकलवंशप्रमाणं। अथ केवलाग्रवेधेनाह। अग्र
[illegible] स्थः [illegible] ४८। निजभुजमस्तके कोटी तदन्तरं [illegible] ५८
[illegible] भूमि [illegible] ८७ [illegible]
[illegible] मिर्व्यवहितस्याग्रमात्रं [illegible] समेदृशो समानो [illegible]

स्यां

नैव त्वमवास्थितो यदि वदस्युष्ट्रं तरं स्वोच्छ्रायं मन्ये यं न विरावविष्ट पदवीया तोस्ति धीर्यं नति

त ४८ उदाहरणं इष्ट यष्ट्यो ऊर्ध्वसंस्थेन वंशाग्रविध्यता भुजः । इष्टश्च तु करो न्यो य

ष्ट्यो स्वांकांगुलः सखे निविष्टेन तथा कोटिरंगुलं वेधयोरपि । आत्मवंशांतरं ब्रूहि वंशोच्छ्रा

यं च वेधवित । ऊर्ध्ववेधे भुजः ९६ कोटिः १ उपविष्टवेधे भुजः ९० कोटिः १ अत्र बौ इष्टच्छ्रा

यो कल्पितौ १२० यथोक्तकरणेन लब्धं भूमानं हस्ताः २८८० वंशोच्छ्रायश्च हस्ताः ३० अत्रोपपत्तिः अ

व्यक्तकल्पनया । तत्रात्मवंशांतरं भूः यावत्तावत् या १ ऊर्ध्ववेधभुजेन ९६ अनेनेयं कोटिर्लभ्य

ते त्रैराशिकेन यावत्तावता किमिति फलं इष्टवत् इष्टच्छ्रायेण युतं जातं वंशमानं या १ रू ९६ । १२ एवमुप

विष्टवेधेन वंशमानं या १ रू २१६० एतौ समाविति समच्छेदीकृत्य छेदगमे शोध नार्थं न्या

सः या १० रू ९६ । २० अन योः समीकरणेन लब्धं भूमानांगुलानि ६९ । १२० वंशयोरन्त

या ९६ रू २०७३६० पितयोः । उभयत्रापि वंशमानं समकमेवांगुलानि ७२ ततश्चैवं क्रियाउपप

द्यत इत्यर्थः । अथ जलांतर्वेधमाह एवं तावद्वेधोच्छ्रायं तत्र दृष्टोच्छ्रायोत्पत्तिर्भवति । किं वा यष्ट्या कोटी

दृष्ट्वा च्छ्रायो जलांतरे वाह ४८ अथ प्रश्नः । दूरस्य स्वनक्रमस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा वंश

स्य प्रतिबिंबितस्य सलिले दृष्ट्वाग्रमाचं सखे । अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यंतरं ते च्छ्रायं वा

सर्वं मन तीर्थ्य इह मनुज व्याजेन मन्ये भुवि । ४९ । उदाहरणं दृष्टा वंशांगुला कोटिर्व्रीहि मा

नं ऊर्ध्ववेधे कोटिः भुजः उपविष्टवेधे कोटिः भुजः इष्टच्छ्रायो कल्पिताः लब्ध

मात्मवंशांतरं हस्ताः ५० वंशोच्छ्रायहस्ताः अत्र ऊर्ध्ववेधे अन्यो उपविष्टवेधेन्यायोऽस्तीति

ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन वा हरे कादशांगुलः । कोटिरंगुलानि तो ये वंशाग्रं विध्यता सखे । यो कीर्तितो इष्टच्छ्रायो वंशोच्छ्रायं चांतरं वद । ५०

४

अत्रोपपत्तिः। अत्र भित्तेः सुसमे पार्श्वे तिर्यग्रेखा दीर्घिका कार्या सा किल नॄँन समाभूः। तत्रैक
स्मिन्नेकांतप्रदेशे ऊर्ध्वरेखा कार्या। सा किल वंशः। वंशस्य स्वल्पत्वाद्धो गामिनी वंशप्रमाणेव
४५ अन्या रेखा कार्या। तत्किल वंशप्रतिविंवं। अथ भूरेखाया उपरि अभ्यासाते दृग्नुच्छ्रिता न्या रेखाका
५७ र्या दृगुच्छ्राया तत्प्रतिविंवंशाग्रगामिनी कर्णरेखा कार्या। सा कर्णरेखा भूरेखायां यत्र लग्ना तत्र
स्य जले वंशाग्रं दृष्टा पश्यति जलादुभयतो द्वे त्र्यस्रे भवतः तत्र जलवंशमूलयोरंतरं वाहुः। प्रति
विंवंवंशः कोटिः। अधः कर्णखंडं कर्णः। अन्यत्रात्मजलांतरं वाहुः। दृगुच्छ्रायः कोटिरूर्ध्वकर्ण
खंडं कर्णः। एते त्र्यस्रे परस्परानुमिते। यावद्वेधनये भुजकोटी ते च तदनुसारे अत उक्तं एवं तो
येपि। किंतु। अत्र यदौच्च्याभाग घातितदृगोच्चेन हीनं कार्यं प्रतिविंवस्याधोमुखत्वात्। दृगौ
च्चेन सहाग घातितत स्तदूनं कृते इत्युपपन्नं सर्वं किं वाय घेरित्यस्योदाहरणं। षडंके रमरैस्तु
ल्या मंगुलान्यथवा कैमाते। आत्मतोंतरं तत्र वंशोच्चांचांतरं वद। ५०। न्यासः दृगुच्छ्रायस्य स्वजलांतरं
१६ उपविष्टस्य जलांतरं ९६ दृगुच्छ्रायो ७२।१२८ लब्धं तदेव भूमानं हस्ताः ८८ वंशोच्चं हस्ताः
६२ इति धीयंत्रे अथ स्वयंवहमाह लघुदारुजसमचक्रे समसुषिराः समांतरा नेम्यां किंचि
द्वक्राः योज्याः सुषिरस्यार्द्धं पयकं तासां ५२ रसश्लेषं तत्र चक्रे धारा स्थिते स्वयं भ्रमति। अक्षे
कीलरहिते लघुदारुमये भ्रमसिद्धचक्रे। आराः किं विशिष्टाः समप्रमाणाः समसुषिराः समतो
ल्याः समांतरा नेम्यां योज्याः ताश्च नेमौ वर्त्तवदेकत एव सर्वाः किंचिद्वक्रा योज्याः। ततः तासामा ४५

घ। १

रालं सुषिरे षुपारदस्तयास्तेप्याः यथा सुषिरार्द्धमेव स्वर्णं भवति। ततो मुद्रितारागं तच्च कमप्युस्का
रशालाव छ्याधारस्यं स्वयं भ्रमति। अत्र युक्तिः। यंत्रैकभागे रसआरामूलं प्रविशति। अन्यभागेग
तस्तद्रसं धावति। तेनाकृष्टं तत्स्वयं भ्रमतीति। अथान्य स्याह। उत्कीर्य नेमिमध्य वापरितो मदनेन
संलग्नं पश्य। तदुपरि तालदलाधं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिप्त्वा तावत्। यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो
याति।५५। विहितच्छिद्रं तद्रतश्च कं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टं। अत्र नेमिं भ्रमयंत्रे लक्ष्मं तादुत्कीर्य
द्व्यंगुलमात्रं सुषिरस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति। ततस्तस्य सुषिरस्योपरि तालयंत्रादिकं मदना
दिनासंलग्नं कार्यं तदपि चक्रं छ्याधारात्स्थितं कृत्वा उपरि नेम्यां तालदलं विधाय सुषिरे रसस्ता
वत्क्षेप्यः यावत्सुषिरस्याधोभागो रसेन मुद्रितः पुनरेकपार्श्वे जलं प्रक्षिपेत्। तेन जलेन द्रवोपि
रसो गुरुत्वात्परतः सारयितुं न शक्यते अतो मुद्रितच्छिद्रं तच्चक्रं जलेनाकृष्टं स्वयं भ्रमतीति। अ
न्यदाह। ताम्रादिमयस्यांकुशरूपनलस्यांतु सुषिरस्य।५६। एकं कुंडजलांतर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं
च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत्कं नलेन कुंडाद्बहिः पतति।५७। नेम्यां दधा घटिकाश्च कं जलयंत्रवत्तथा
धार्य्यो। नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये।५८। भ्रमति ततस्तत्सततं [illegible] तं सलिलधाराभिः
समाकृष्टं। चक्रच्युतं स्वयमुदकं कुंड्या याति प्रणालिकया।५९। ताम्रादिधातुमयस्यांकुशरूपस्य व
क्रीकृतस्य नलस्य जलपूर्णस्य एकमग्रं जलभांडे। अन्यदग्रं वहिरधोमुखं चैकहेलया यदि विमुच्यते =चे२
तदा भांडजलं सकलमपि नलेन वहिः स्त्रवति। तथा। छिन्नकमलस्य दीर्घनालस्य कुंडलीकृतस्य ज

लम्बितभांडे क्षिप्तस्य जलपूर्णस्य सुषिरस्य एकमग्रं भांडाद्बहिरधोमुखं कृतं यदि ध्रियते तदा भांडज
लं सकलमपि नलेन बहिर्याति। इदं कुंकुटनाडीयंत्रमिति शिल्पिनां हर्षे खेलानां च प्रसिद्धं अ
५० नेन बहवश्चमत्काराः सिध्यंति। अथ चक्रनेम्यां घटीर्बध्वा जलयंत्रवत् व्याधारान्तःसंस्थितं
50 तथा विवेशयेत्। यथा नलकप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतति। एवं स घटीभिराकृष्टं तत्क्रमत
केन निर्वार्य्यते। अथ चक्रच्युतस्योदकस्य धोप्रणालिकया कुंडगमने कृते कुंडे पुनर्जलप्रक्षेप
ने रवेस्त्वं। इदानीमन्येषां स्वयंवहमुपहसन्नाह। यदधोरंध्रनलात्तत्सोपान्त्वा त्स्वयंवहं मन्ये
चतुरखमत्कारकरी युक्तिर्यंत्रे न हि ग्राम्यं। ६०। एवं बहुधा यंत्रं स्वयंवहं कुहकविधया भवति। नेदं
गोलाश्रितया सर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तं। ६१। स्पष्टार्थमिदं। अत्र भ्रमणं कालानुसारं स्वबुध्या विधा
तव्यमित्यध्याहार्यः॥ ॥ इति श्रीभास्करीये सिद्धांतशिरोमणिवासनाभाष्ये मिताक्षरे गो
लाध्याये यंत्रनिरूपणं॥ अथर्तुवर्णनमाह। उत्फुल्लनवमल्लिकापरिमलभ्रांतभ्रमद्भ्राम
रे रेवा यः कथमथ्यानिभवतीचेतांसि चैत्रोत्सवे। मंदांदोलितचूततन्तुतनघनस्फारत्स्फुर
त्पल्लवे रुद्धे लन्नववल्लरीप्रचितिलपंत्स्यथैः कलं कोकिलाः। ०। स्व कुसुमैर्मलिनामिव मालतीम् ५०
वहसन्ति वसन्तजमल्लिकाः उपवने विनिवारयतीव यत्ताः किशलयैर्मलयानिलकंपितैः। २। विहाय
सोधं तिएण कुड्मंडपे प्रसिच्यमाने सलिलैः समंततः। शुचौ रमन्ते विरलं विलासिनः प्रियाजनैः सीकर
सेवनोन्मुखम्। ३। निदाघदाघार्त्तिविघातहेतवे वनाय कामोच्छ्रितचूतकेतवे। व्रजन्ति वापीजलके

लिलालसाः श्रुचोरतिखेदगलैज्ज्ञलालसाः ।४। मदनदहनखिन्नामागते पेत्यकाले परिमलव
हलानां मालतीनां नदीनाम् । अविचदयितसिंचस्यात्मदृग्वारिणा किं परिमलवहलानां मालती
नां नदीनाम् ।५। उच्चैर्विरौति हि मयूरकुलं पदंवमंदं कदंबमकरंदकरं वितन्त्र ॥ वातः प्रवाति प्रति
रेति नतेन मन्येन निर्घ्राणनिर्घ्रणविकलो विहन्त्वमस्या ।६। एवंविधं विरहिणीविरहेण खिन्ना भिर
न्नोज्जनच्छविघनेगगने घनत्तौ । मत्वा प्रियं तमदयं हृदयं प्रविष्टं ब्रूते सपेशालमलं परिहासमि
श्रम् ।७। स्वतनुजवनरज्या पुष्पबसाप्लिषंत्या प्यनुचितकृतसंगो स्मीतिशेलो नु तन्तः । निशि
शशिकरचंचन्निर्झरैरत्नकल्पैः शरदि हृदि जखेद खेदवान रोदितीव ।८। सहस्यकाले वकुस
समालिनी खिन्ता मवरपायकमो क्लि कोत्करैः ॥ प्रहृष्टपुष्टाखिलगोकुला भिलां विलोक्य हृष्यंत्य
धिकं कृषीवलाः ।९। अरुणनीलिनिमीलितपद्मनव प्रचुरकुन्दसमुन्नसनेः श्रियम् । वहति
कांचनकाचनकाननं नवतरांनितरां शिशिरागमे ।१०। अपटुतिग्ममरीचिमरीचिभिर्नेहितर
या शिशिरे शिशिरक्षितिः । निशि यथोष्मल पीनघनस्तनी भुजनिपीडनतः स्वपतोनृणाम् ।११।
ऋतुव्यावर्णनव्याजादीषदेषा प्रदर्शिता ॥ कविना तच्छिदांडीस्वैरसिकानां मनोहरा ।१२। सरस
मभिलषंती सत्कवीनां विदग्धा नवरनरमणीया भारती कामितार्थ्यं ॥ नहरति हृदयं वा कस्य सा र

सानुरागानवरतरमणीयाभारतीकामितार्थम्।१३। नभवतिहृतचित्तो वाचमाकर्ण्यपरभृत
51 सरसानां कोमलां सत्कवीनां॥ सततमुपगतानां सांबुजैर्वा वचोभिः परभृतसरसानां कोमलां सत्क
वीनां।१४। त्रिदिवमधरयंतस्तीरपंकेननतानां रुचिररसिकतायाः श्लेषितांगैः सुदृष्टैः। कतिनइह
रमंते रम्यसारस्वतौघे रुचिररसिकतायाः श्लेषितांगैः सुदृष्टैः।१५। ॥इति श्रीभास्करीये सिद्धा
न्तशिरोमणौ गोलाध्याये ऋतुवर्णनाध्यायः॥ ॥वर्षाकाले हृदयस्य मदयेद्दयितं प्रतिविरहि
णी किलैवं ब्रूते। हे दयित निर्दय अस्मिन्नुप्यागते काले एतस्य आगस्य किं न सिंचसि। कां मां इति मां क
थंभूतां। मदनदहनखिन्नां। कामाग्निदाहाकुलां। पुनः किं विशिष्टां। दीनां। केन। आत्मद्दूरवारि
णा स्वदर्शनसलिलेन कासां संवंधिनी कालेन दीनां। कथंभूतानां। परिमलवहलानां परिसमंता
न्मलवहलानां। न केवलानां तासां मालतीनामपि परिमलवहलानां। आमोदवहलानां। न केवलं ता
सामपि लतीनामिति रतीनां। तासां च परिमलवहलानां। तत्र परस्य भावः परिमा परिमाणो लवः पर
रिमलवस्तं हरन्तीति परिमलवहरास्तासां परिमलवहराणां। रलयोर्डलयोश्चैव वबयोः शसयोर
स्तथा। वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः। इति श्लेषेनुगृहीतत्वात्। मानिनीनां मानिनीनां वा ५१
कामातुराणां मानभंगेन तुच्छत्वाद्दयितां रतीनामिस्पर्धैः। अथ कवि वर्णनेकासत्कवीनां विदग्धाभा

रतीवाणीकस्य हृदयं न हरति । अपितु सर्वस्य । अनवरतरमणीया सततं रम्या किं कुर्वती । अभि-
लपंती । अमिताऽर्थं । आतत्यामर्थं । किं विशिष्टं सरसं । सा च कस्य न हरति । किं अर्थं । हृदयं वा । सा का
या । नवरतरमणीया । अपूर्वसुरतयुवती । किं विशिष्टा भारती । भारतसंबंधिनी । न तु केवलं स्त्री । कथं भूता
सती । कामिता । पुनः किं विशिष्टा । अमला । निर्दूषणा । पुनः कथं भूता । रम्या । पुनः किं विशिष्टा । परभृत
सरसा । परभृतस्य कोकिलस्येव सरसा रसवती । अथ द्वितीयोऽर्थः । के उदके वयः पक्षिणः संतश्च ते क
वयश्च सत्कवयः हंसाद्याः जलपक्षिणः । तेषां वाचं सततं रम्यामाकर्ण्य कः ना हृतचित्तो न भवति । किं
विशिष्टां । न अकोमलां । कथं भूतानां तेषां उपगतानां तीरे विलासिनां । प्रिय इत्यर्थः । केषां परभृतसर
सां । पराणि च तानि भृतानि च पूर्णानि सरांसि तेषां परभृतसरसां । केः पयोभिः । कथं भूतैः । सांवुजैः
अथवा उपगतानां नगरनिकटवर्त्तिनां सरसां सत्काः संबंधिनो वयः सत्कवयस्तेषां । अथ किमेवं धा
या ऽत्र ग्रंथे श्लेष इति कोनांगणेकानामित्याशंक्योच्यते । नहि मंदार्थमेव ग्रंथ आरभ्यते इत्याह । इहक
वीनां हृद्यगती इयमियं वा । एतस्मिरोयं श्लोकः । रमंते । के । कृतिनो । विद्वांसः । क्व । रम्य सारस्वतोघे । सरस्व
तीनदीप्रवाहे सरसत्वाः सर्वगततत्वा गंगाद्याश्च विसरस्वसुच्यते । किं विशिष्टे । उपलक्षिताः । कैः । पुर
त्नैः । सोपानैः । पुनः कैः । आश्लेषतोगैः केन तीरपंकेन । न केवलं तेन । नानारुचिरसिकतया । किं कु

५२ 52

र्वंत स्सप्सा रमंते आधारयंतः अधरीकुर्वंतः किं त्रिदिवं अस्मादपि उच्चतरं स्थानं वांछंतः अ
पद्दितापोर्थः नानारुच्यारसिकत्वं रसिकता तया इह [illegible] रम्पसारस्व नोघेवाकुसमूहेन तुरव
चनिचये कृतिनो रमंते के : कृत्वा सुदृत्तैः श्लक्ष्णैः श्लोकैः मौलिनिप्रभृतिभिः किं विशिष्टैः
श्लेषितांगैः श्लेषेकृचरणैः पाददृत्तिप्रभृतिभिः किं कुर्वंत स्थिदं [illegible] मधरयंतः त्रिदिवसुखा
दपि काव्यसुखमधिकमत्वेत्यर्थः शेषं स्पष्टार्थं ॥ ॥इति श्रीसिद्धांतशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिता
क्षरे गोलाध्याये ऋतुवर्णनं नामाध्यायः ॥ ॥ अत्र ग्रंथसंख्या ६० अथ प्रश्नाध्यायो व्याख्या
यते तदादौ तदारंभप्रयोजनं तत्प्रशंसां चाह प्रौढिं प्रौढसभासु नेति गणकः प्रश्नैर्विना
प्नाय स्सत्तस्मात् हृच्छि विचित्रभंगिचतुरप्रीतिप्रदा नायप्रत ज्ञाक्यपापि सुवर्णवर्णव द
नैवेव र्णमेति प्रक्षणान्तस्याऽखर्वैकु गर्वपर्वत शिरः प्रौढ्यादिरूढोत्रयः १ अथ प्रश्न
श्नार्थमंगमाह पाट्याथ बीजे न च कुट्टकेन वर्गप्रकृत्याथ तथोत्तराणि गोलेन यंत्रैः कथिता
नि तेषां बालावबोधे कति चिद्वदामि २ स्पष्टार्थं अथ बुद्धिमतः प्रशंसामाह अस्ति त्रैराशि
कं पाटीबीजं च विमला मतिः किमज्ञातं सुबुद्धिनामतो मंदार्थमुच्यते ३ वर्गो वर्गपदं घनं घनप
दं संख्या ज्यायमुण्यतेत त्रैराशिकमेव नमे दवहुलं नान्यत्ततो विद्यते एतद्यद्बहुधा स्मदादि जडधी

धीवृद्धिवृद्ध्यावुधैर्विहिद्भिश्चकोरस्वाहमतिभिः पाटीतिन्निर्मितं ४ नेवर्णात्मकंवीजंनैवीजार्
नीएथकरपथक एकमेवमतिवीजमनल्पा कल्पनायतः ५ स्पष्टार्थः अथप्रश्नानाह अहर्गणस्थान
यनेकं मासाश्चैत्रादिचांद्रैर्गणकान्विताः किं कुतोधिमासावमशेषकेचत्यक्ते यतः सावयकोनु
पातः ६ अस्यभंगपूर्वमाख्यातमेव अथान्यदाह चंद्रश्चंद्र१ गुणोरवीरवि १२ गुणश्चांगारकोंगा ३
हतस्तथोमोगुण ३ संगुणान्गुरवोराश्यादिकात्याजितः शेषंचापरपर्ययोत्थखवरेण
नयुतंवाशानिः स्यात्केन्येभगणानवदेतिजनवेदस्तिश्रमोमिश्रके ७ अथास्यभंगं उद्दे
शकालापवदेवकार्यंयोगांतराद्यं ग्रहपर्ययाणां ६ छास्यचक्राणितदूनितानितेरूनितं
तक्रमशोविधेयं ८ अशान्तखेटंस्वमणं कृतेश्चेदत्तांतचक्राणिभवंतितानि वाहाः प्रदे
शुद्धि याअविंशुद्धौकहेः २५७०१६८४५००००० श्चात्स्पंकुदिनाधिकंचेत् ९ उदाहरणेग्रहाणांयथा
यथायोगांतरंवाभिहितंतथातथाग्रहयुगणानामपिकार्यं यदिशोध्यं नशुध्येत्तदाकुदि
नानिदत्वाशोधयेत् तथागणकेगुणनेयोगेचकृतेराशिः कुदिनाधिकोभवतितदाकुदिनैस्तक्ष्यः
एवंयोगांतरादिनायस्त्वतितेनेष्टग्रहस्य युगभगणाएकोनाःकार्याः अन्यत्रतैर्भगणैस्तदूनाः
कार्यं एवंकृतेप्रथमस्थानेपदवशेषंतेऽन्यभगणा इति अत्रोपपत्तिः यद्ग्रहाणांयोगवियोगादि

कं त द्युभगणानां हृतं तत्र यथा विधेर्भगणेरहर्गणाद्ग्रह वत्फलमानीयते तद्योगवियोगादिकं मुत्पद्यते यत्र
शोधं न स्फुध्यति तत्र यत्कुदिनानि दत्तानि तत्रेयं युक्तिः येभगणे यो दशाग्रहो राश्यादिको भवति तैरेव कुदि
नाधिकैस्तावत्शाएव राश्यादिकः स्यात् भगणशेषयोस्तुल्यत्वात् किंतु तन्दगणाअहर्गणेन अधिका
आगच्छंति ते परित्यक्ताः प्रयोजनाभावात् उदाहरणं हि गुरुश्यादिक ग्रहाणामेवानयेवत्तायत्र गण
नादिके हृति यहिः ६० त्रयोविंशतिम २३ हर्गणं प्रकल्प्य साधिता ग्रहाः से चं भौ गु शु अत्र घाद राशु

से	चं	भौ	गु	शु
९	६	११	८	५
२४	१२	॰	६	१२
०	०	०	०	०

णोर्कः ९/१८ एकगुणोऽर्कः ६/१२ बहुगुणे भौमः ६ एषां योगः १० अमुं त्रिगुणा कु ११ रो वि
शोध्य शेषं २/१८ अयासात भगणात्तानार्थे ग्रहभगणानां यथोक्ते योगवियोगे कृते जातं ११ एतच्छनि भ
गणेर्नवभि ९ रूनितं जाता वन्यभगणो २ यद्यन्यभगणः ६० स्तं तं तन्दगणाद्वयसं भक्तो ग्रह ६ अस्मि
न्पूर्वस्माच्छोधिते २/१८ जातः शनिः ५/१२ यद्वशात नखे ९ः स्वंतदा शनिभगणे ५९ कुदिनानि ६० प्रक्षिप्य ६९
एकादशविशोध्य जाता अन्यभगणः ५८ एभ्यो जातो ग्रहः २/२४ अनेन पूर्वं शोधे युते २/१८ जातः शनिः ५/१२ अ
थान्यप्रश्नमाह येषां ताधिकमास हीनदिवसा येवादित च्छेष्केते षामेकं भवेद्यस्य योदित्तगणान्कृते
त्रकल्पे गतान् सोऽश्लिष्ट स्फुटकुट्टकोद्भव पटुस्फुद्धेण विद्वावणेत्त स्याव्यक्त विदो विजयते शार्दूलवि
क्रीडितम् १० अथास्य भंगः हृता द्वाष्टि गोध्रुधि शेलामर तेद्विप ८ ६ ३ ३ ७ ४४ ९ १ ६ ८ ४ भ्रेस

शेषाधिमासा नभे कोमवेद्घ्येक स्वं द्वाह १६०२ ५५ ८५५५५५ स्यमतो वशेषं गतेंदु घुराशि स्ततः सावना
द्या: ११ स्पष्टार्थं उदाहरणं यथा न्याधिकमासहीनदिनसायेचापित्तच्छेषकेतेषामेकमवेष्यजि ष्णु
५ जकागाच्छात्राद्यथेवागतम् भ: शैलें ॐ खखाभ्रषट्कार युगाष्टाध्मांग ६५८५२ ६००० २७१ तु
ल्यायदा कालेकल्पगतं तदावदतिप्र: सन्नरत्सिद्धांतवित् १२ अहर्गणानयेलब्धाधिमासा: स्वया
हाश्चयेचात्तच्छेषकेतेषामेकं भ: शैलें द्वादिकं हता ष्टादिभिर्गुणितं खेकचंद्राहेर्भक्तं जातावशेषभि
तोगतेंदुद्युगण: १०३०० अस्मात्प्राग्वदवमानि १५६ अवमशेषंच २६०४२६०००००० सावनाह
र्गणश्च १०१३५ अथ एष्यकु गतेंदुद्युगणोऽधिमासोर्दिनीहृते ३०० ऊनं इंदुद्युगण: १० ३०० सौ
रहर्गणो भवति १०००० अत: कल्पगतं सप्तविंशति वर्षाणि नवमासा: दशदिनानि २७।९।१० अ
स्योपपत्तिर्बीजगणितेन एकोहरश्चेद्गुणकौ विभिन्नावित्यादिना कथमस्य विशय इति चेत् गत
सौरदिनेभ्यो यावंतोधिमासा यच्च शेषं गतचंद्रदिनेभ्योऽपि तावंत एव भवंति तावदेव चावशेषं अ
वमानि अवमशेषंच चंद्रदिनेभ्य एव सिद्ध्यति अनयो: शेषयोश्च योगे यदा हृते युगाधिमा
सावमयोगो गुणो युगेंदुदिनानि हर: गतेंदुदिनप्रमाणं यावत्तावत् या १ तद्गुणेन गुणितं हरेण
भक्तं तत्र लब्धिप्रमाणं कालक: का १ तद्गुणितं हरं गुणगुणिताद्यावत्तावतो विशोध्यं जातं शेषं या

५४ २६६७५८५०००० का १६०२९१०००००० एतदधिमासावशेषैक्यं योलब्धः कालकाः का १सग २
त्याधिमासावमानामैक्यं तत्र शेषे यदि द्विघ्ने तदा चतुर्णां योगः कृतो भवति या २६६७५८००००
54 - कालकः १६०२९५८८९९११९ अस्य चतुर्णां योगस्योद्दिष्टयोगेन समीकरणे क्रियमाणे सावमयोगो लोनाधि १
भाज्यः क्षेपकं दुदिनानिहरः उद्दिष्टयोगोनरूपं क्षेप्यः एवं सति लाघवार्थं रूपक्षेपाद्वा चार्येण स्थिरकुट्ट-
कः कृतः सच कुट्टाकाराध्यायादि इदानीं महाप्रश्नमाह चक्राग्राणि ग्रहाग्रकाणि चलवाग्राणि ग्रहाणां
एषां गण्यानि सुः कलिकाग्रकाणि विकलाग्राणीह धीवृद्धे चंद्रार्कारगुरुकुजभार्गवचलच्छायासुतानां
तथा पूर्वं सिद्धमहर्गणगमविधौ न्यूनाह शेषं च यत् १३ षड्भिर्यान्सहितानि तानि कुदिनैस्तष्टानि दृष्ट्वा
ग्रकाणपाच्च हृदस्फुटरकुदकेपटुमतिः खेटादिनो घ्नाश्नयः तं मन्ये गणिताटवीविघटिनसोढिप्रमताखि
नुठ लज्योतिर्वित्करिकुंभपीठं नमोस्तु केके गीरवम् १४ अथास्य भंगः उद्दिष्टं कुहतष्ट १५७७१९१६४५००००
त्रतिव४ मंबुधि ४ हृतं प्रश्नद्धन्नचे [redacted] लं लध्वं रामनखाद्रिलोचनर्त्ता त्र्यङ्कः हि २९ ३६ २७ २०३ निनि भ्रंतः तः पं
चाद्रित्रिनवाद्रिसागरयुगच्छिद्राग्निभिः ३९ ४४ ७९ ३० ५ संभजेच्छेषं साद्यगणेहरेण सद्भुतो यावद्भवे
दीप्सितः १५ अस्योदाहरणं पंचत्रिंशदहोसखेदि विसदां चक्रादिशेषाणि यान्येषां सावमशेषमे
क्यमपि यद्धीवृद्धिदे जायते तत्तद्वंकुदीनैः खखेषुभरविच्छिद्रं १४९ १२२ ७५०० तुल्यं गरोरिं दो वद्धि
दो १

कुजस्यैवावदयदाकीदृग्धुपिं ३ लप्पा १६ धीरधीदैतंत्रे ग्रहाणांचक्रादिशेषाणि मिलितान्येवम
शेषयुतानि कुदिनैस्तष्टानि च १५७७१२२५७०० एतानि कि लो दिष्टानि च तुर्भिर्विभज्यरामनखा
द्रिलोचनरसत्र्यंकद्विभिः २९ ३६२७०२ संगुण्यपंचाद्रि त्रिनवाद्रिसागरयुगद्विद्रातिभिः ३२४४
७९३७५ विभज्यशेषमहर्गणोजात १०००० अयंजातः कुजदिनैस्तुक्रागणनयाद्विगुणोहरे क्षि
प्तेजातः सोमवारे ७८८९६[illegible]७५० त्रिगुणेक्षिप्तेजातोगुरुदिने १९८३४४८१२५ अत्रोपप
त्तिः एकोगुणश्चेत् कुगणकोविभिन्नाविस्पनेनैवं अत्रगुणकाविनिद्विलवचनमुपलक्षणार्थं ते
नवऊ गुणानगराणामेकं मग्रे तद्यथाहरूपमहर्गणंप्रकल्प्य ग्रहाणांचक्रादिशेषाण्यानीयते
षामेकं युगानमयुतंभाज्यः कल्पः कुदिनानिहरः। उद्दिष्टषट्त्रिंशच्छेषाणां योगऋणक्षे
पः एवं भाज्यहरक्षेपाणां ~~योगऋणक्षेपः एवं भाज्यहरक्षेपा~~णांचतुर्भिरपवर्तः कृतस्त
नोलाघवार्थं रूपक्षुद्धो लब्धंरामनखाद्रीत्यादि स्थिरकुट्टकः कृतः इदानीं निरग्रचक्रादपि ग्र
हादहर्गणमाह लिप्तांशदस्रा १० युग्मवंत्तिविकलाग्लासांवियोगस्तिथियुग्मागाभांदलंग्रहाणि
ब्रिं शशिनः खवेदवस्त्र १३० युतिम् दृष्ट्वाचंद्रदिनैकदावदतस्मादकुचक्राण्याहनिम्नकाम्यक्त
विवित्कुयुक्तिगणितंविद्वन्विजानासिचेत् १७ अस्पभंगः एतत्स्यादे विकलादृढकुदिनयु

णाग्रकविकलीकामक्ता: शेषात्यागेलब्धंरूपयुतंभगणशेषंस्यात् १८ शेषोनहृतेविक
ला शेषंतस्मिन्दृढकणाधिके ज्ञेयः सखिलखेटस्यखिलेविकलाशेषा [illegible] पिंडो वा १९ दृ ६२
ढभगणायेनगुणाग्रकाम्योनदृढकहे: शुद्धा: सद्युगणे दृढकु [illegible] दि नयुतस्तावद्यानदास्थि
तो वारः २० चक्राग्रंराशिनः खखाभगगनंप्राणतेत्र्यग्रमिहे १६५०००० तंशुद्धेत्रेनलि
खंफलंकृतगुणाघ्नाग्राहिनागा८८६८३४हृतम् विश्वाग्न्यंगवागांककैश्च ९५६३१३ वि
भजेत्स्याच्छेषमद्युगणस्तावत्तत्रहर्रक्षिपेद्भिमतेयावन्दवेच्छ्यसरे २१ निष्पांद्यदशाद्युमितस्य
त्रलिप्तापमाणंयावत्तावत् १ प्रकल्पोक्तविधिं कृत्वा आद्यबीजक्रियया स्यात्तराशि ११।२२।५८।३८
अस्य भगणानांकुदिनानांचापवर्त: कृत: १६५०००० दृढभगणा: ३५००२ कुहा: ९५६३१३
जातो हर्गण: २५७१५१ अयंजात: शनिवारे द्विगुणे क्षेपे प्रक्षिप्ते जात: सोमवारे २१६५७७७
षट्गुणे क्षिप्ते जात: शुक्रवारे ५५५९९५०२९ वा १२६८९२२० वा १९३८३४११ इत्यादि
एवमन्येषांग्रहाणां स्थिरकुदृढक: कार्य: अत्र वासना भगणशेषं चक्रविकलाभिर्यदि गुण्यते
कहे विभज्यते तदा विकलात्मको ग्रहो लभ्यते शेषं विकलाशेषं स्यात् अतो विलोमविधिना राशादे
र्विकला: १२७०५९ दृढकुदिने ९५६३१३ गुणिताश्चक्रविकलाभि १२९६००० र्भक्ताल

ध्रुवं ९ ३७ ६५८ शेषं ३२१० ४७ शेषत्यागे लब्धं रूपं १ युक्तमतः कृतम् यतो विकलाशेषं
क्षिप्त्वा चक्रविकलाभिर्भाज्यास्तद्विकलाशेषमायातं अपविकलाशेषत्यागमुच्यते य
दत्रावशेषं त्यक्तं तेनोनाश्चक्रविकलिका न पूर्यन्ते तास्तत्र क्षिप्त्वा यदि भागो ह्रियते तेन दा
लब्धिः स्वरूपा लभ्यते तस्तदेव विकलाशेषं ~~विकलाशेषं~~ विकलाशेषेण कुदिनेभ्योऽ
न्यूनेन भवितव्यम् एवं यदशानं तत्कथंचिदधिकमपि भवति तदसत् उद्दिष्टग्रहस्याखिल
त्वात् अथाखिलोदाहरणमाह शराया: खंलवा: पंचकला: षड्वर्गसंमिता: विकलागो
ध्वो नेदं: मधेन्दुहृदये कचितं ५ ३८ १८ अतो राश्यादेर्विकलादिके कृते शेषं सप्तविंशति २०
शेषोनहतो विकलाशेषं १२९५९ ७३ अस्मिन्दृष्टकहादिके जाते खिलखेटः इदं शास्त्र
द्रोमध्यमकोदयिकः कदाचिन्न भवतीत्यर्थः एवमनेकधाखिलत्वं कुदकविषयमपि वि
धायेदानीं वर्गप्रकृतिविषयमाह स्याद्यस्मिन्नधिमासशेषककृतिर्दिग्घ्नी १० सरूपा १
कृतिर्भक्ता शेषकृतिर्हताचद्रशभिः स्यान्मूलदा वा यदा कालेकल्पगजां तदावदति यस्त
त्पादपसंबुधाः सेवंते वहुधाप्रमेयविपतिभ्रांतास्त्वमंतो लिवत् २३ उद्दिष्टं कुदृकेत्तद्वै
[illegible]यं निरपवर्तनम् व्यभिचारः क्वचित्क्वापि खिलत्वापत्तिरन्यथा २४ स्पष्टार्थः श्रु

५६ 56 प्यवर्गप्रकृत्या भंगाः तत्राधिमासशेषप्रमाणं यावत्तावत् १ अस्य कृतिर्दशघ्ना १० ग्रासरू
पा १ जाता याव १० रू ५१ इष्टं ह्रस्वमित्यादिना जाते ह्रस्वज्येष्ठमूले ६।१९ वा २२८।७२१ अ
त्र ह्रस्वं यावत्तावन्मानं तदेवाधिमासशेषं ६।२२८ अथ द्वितीयोदाहरणे अधिमासशेषं यावत्ताव
त् या १० अस्य कृतिरेकादशघ्ना याव ११ रू ११ अस्य मूलप्रमाणं कालकः का १ अतः काल
कवर्गसमीकरणे शोधने च कृते जातं प्रथमपक्षमूलं या १ परपक्षस्यास्य कालक व १० रू वर्गप्रकृ
त्या जाते मूले ते एव ६।१९ वा २२८।७२१ अत्र कनीष्ठं कालकमानं ज्येष्ठं यावत्तावन्मानं तदेवा
धिमासशेषं १९ वा ७२१ अतः कल्पगतानयनं कुट्टकेन तत्राधिमासा भाज्यो रविदिना
नि हारोऽधिमासशेषं वर्णमितं ऋणक्षेपः ननु कथमयं क्षेपः अत्र भाज्यभाजकयोर्ल
घुत्रयेणापवर्तनं तेनास्य क्षेपस्येति खिलत्वापत्तिः सत्यं अत उक्तमुद्दिष्टं कुट्टकेन तदेवे
त्यादि अतो लघुत्रयेणापवर्तने कृतेऽधिमासशेषं च उद्दिष्टं अतः कुदिनेन ज्ञातं कल्पग
तं चतुर्भिरूना निन्नयो विंशति वर्षशतानि तथा षण्मासाः षट् तिथयः १९२५६६
दानीं देशविशेषमुद्दिश्य पलांशप्रश्नानाह प्राच्यामुज्जयिनीपुरात् कुपरिधेः षष्ट्यंशके यैः
शाके पत्तुरं तस्मात् पश्चिमतो पिता वतितत्तो प्यन्यत् पुरारेर्दिशि नैरृत्ये पदत्तोऽपि तेषु नग

रेखाचरखमेऽक्षांशकानगोलस्थेत्रविचक्षणक्षणमिदं संचिंत्य चित्ते मुहुः २५ अस्यभंगः दिग्ज्या
पलभाप्लक्ष्मोत्रिज्या ३४ ३८ कं १२ हृतेबाहुकोटिज्ये अपसृतियोजनलवजेतदंतरं दक्षिणभा
कूमे ३ ग २६ एकंचसोम्यंतस्यांशापादाधिकेपमारे तत्र निगुणमक्षश्रवसा भक्तं तच्चापमक्षांशाः २७ अत्रतद्दूरा
वशेन दिशोत्तेयानस्वदेशावशेन अत्रप्रथमप्रश्ने ऽपमारयोजनलवाः ९० नवतिः तदोर्ज्या त्रिज्या
३४३८ कें ग्रंथ १२ यष्ट्याक्रमं हृते तथापि शून्यमेव ०१० तयोर्योगवियोगे च शून्यं ०। एतद्द्वि
१२ गुणमक्ष[illegible]वसा हृतं शून्यमेव ० अतो यमकोटिपत्तने शून्यं पलांशाः अथ द्वितीयप्र
श्ने प्येवं शून्यं पलांशाः अतो यमकोटेः प्रतीच्यां लंकैव अपसृतौ यत्र प्रश्ने दिग्ज्या २४३१ इय
मपसारदोर्ज्या त्रिज्यया ३४३८ गुणिता त्रिज्ययाच भाज्या तदेदमेव २४३१ लंकायां पलप्रभा
शून्यं ० न तद्गुणार्क १२ हृता च कोटिज्या शून्यं ० तयोर्योगस्तावद्रूप एव २४ ३१ इयमर्कगुणा
लंकाक्षकर्ण १२ हृताऽ विकृत्तैव २४ ३१ अस्याश्चापं पलांशाः ४५ यत्र एते पलांशास्त
त्र पलभा १२ पलकर्णश्च (१६ ५८) अथ चतुर्थप्रश्ने सेवदृग्ज्या २४ ३१ तथैवोक्तविधो कृते ऽ वि
कृतेः २४३१ किंचियमर्क (१४) कित्रि गुणाक्षकर्ण (१६ ५८) हृता तस्याश्चापं पलांशाः ३० अ
थान्यदुदाहरणम् क्षितिपरिधिषडंशोपाचि धारा (२४) नगर्यास्ति नयनदिशि यद्वाप

५७ तनेचाग्निभागे कथयगणकतत्रदिग्संशकान्मेद्धितिपरिधितत्तायेषांशकेतत्रत
५७ त्र १ धरायाफ्लभा ५ पलकर्णः १३ अत्रापसारयोजनलवाः षष्टि ६० स्तद्दोर्ज्या २९।०७ को
टिज्या १० ९८ ईशानदिशंगतस्य दिग्ज्या २४।३१ दोर्ज्याग्ज्यागुणात्रिज्याभक्ता कार्या कोटिज्या
तुल्यपलभा ५ गुणा द्वादश १२ भक्ताकार्या तद्योगो द्वादश १२ गुणः पलकर्ण १३ हृतः १२ फल
स्यचापमस्यांशाः (४९ / १८ / २४) एवं प्राच्यांगतस्यांशाः (१५ / ५ / ०) आग्नेयां च (२१ / ५४ / ३४) अथ त्र्यंशोऽपसारल
वाः १२० एषां दो र्ज्या कोटिज्ये तेएवं २९।०७।१४ यथोक्तकरणेनजाताः
प्राच्यां पलांशाः २८।५१ ऐशान्यां २१।५४।३४ आग्नेयां ४९।१८।२४ अत्रोपपत्तिः गोले
स्वस्वस्तिकादिचिह्नोपरि दृङ्मंडलं निवेश्य तत्र स्वस्वस्तिके स्वस्थानं कल्प्यम् ततोऽपसा
रलवाग्रे दृङ्मंडले पुरचिह्नं कार्यं ध्रुवात्पुरचिह्नोपरि नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं यत्र विषु
वन्मंडले लगति तत्पुरचिह्नयोरंतरस्मिन्पुरे लांशाः अथ तज्ज्ञानार्थमुपायः अपसारलवानां
दोः कोटिज्ये कृते दिगलवानां च दिग्ज्या ततोऽनुपातः यदि त्रिज्यामितयाद्दोर्ज्यया दिग्ज्या अ
जो लभ्यते तदाऽपसारज्यया किमिति फलं पुरसममंडलयोरंतरं याम्योत्तरज्या रूपं भुजः ए
रविषुवद्वृत्तयोर्यावदंतरं तावदेवांतरेण सर्वत्र विषुवद्वृत्तदुत्तरतोऽग्र त्रवृत्तं निवेशनीयं तस्य

मस्त्वाहो२

वृत्तस्य क्षितिजेन सह यत्र संपातस्तत्र त्वाक्षपरयोरंतरमग्रा यथोन्मंडले लग्नं तत्वाक्षपरयोरंतरं
पलांशाः क्रांतिरूपा अतस्तज्ज्ञानार्थमपमसारयोजनानां कोटिव्यासपुरश्चिह्नाल्लंबः सपलभा
गुणो द्वादशभक्तो जातं शंकुतलं उत्तरगोले उत्तरभुजस्य शंकुतलस्य योगे ऽग्रा भवति तदन्य
थांतरे कृते सति अग्राततो नेमरित्येन क्रांतितदर्थेऽनुपातः यदि पलकर्णेन द्वादश कोटिर्लभ्य
ते तदाऽग्रया किमिति फलं क्रांतिज्यारूपा ऽस्या ज्या अतस्तच्चापमपमांशाः इत्युपपन्नं भूमेः
पादाधिके ऽपसारे ऽतो ऽस्य संपतो विषुवृत्तमध्यः सममंडलादुत्तरतः अथोक्तानपि श्लोकानकी
कर्तुमाह मित्रमित्रक्षितिनेत्रस्य दिक्षु ऊर्ध्वं याति यत्र त्रिनेत्रं सं मध्यस्थितः तत्र मे तान्त्रिकाः
स्फुध्वमस्य प्रभांशिप्रमाच स्वदस्तोसिगोलेयदि २७ एकद्वित्रिचतुःपंचषड्भिः १।२।३।४।५।
६ र्यत्रोदितो रविः मासैरस्तमयं याति तत्रास्यांशाः न्यष्यक वद २८ द्युजकापमगुणौ कदोर्ज्यका
संयुतिं खखखाण ५००० संमितां मनीष भास्कर मनेहि मध्यमं मध्यमाहरणमस्ति चेद्वुतं
२९ द्युज्यापक्रमभानुदोर्गुणयुतिस्तिष्युद्धताऽस्याहताधस्या दाद्यो युतिर्वर्गतोयमगुणात्स
प्ताभता ३३७ प्तोनिताः नागाद्यंकमदिगंककाः ९१०६९८ पदमतस्ते नादिमो वर्जितोन्यूने
नाद्य युतोऽधिके नम वति क्रांतिज्यकातो रविः ३० क्रांतिज्यासमशंकुतश्च तिमहीजावाग्र

६१

५८ काणांयुजि दिष्टा खांवर पंचखेचरमिता १५०००० पंचांगुलाक्षप्रभा देशो तत्र पथक् पथग
58 एकता गोले सिद्धस्तो क्षज क्षेत्र स्तोद विधो विचक्षणस्समाचक्ष्वा विलक्षो सिचेत् ३१ कां जिज्या वि
षुवत्प्रभारविहते १२ स्तुल्यां प्रकल्प्यापराः कृत्वा प्रासमशंकुतद्धृतिमही जीवा अभीष्टा स्ततः ध्या
यात्ल द्युतिभाजिताः पथग पथप्रोक्ष्य युत्पाहताउद्दिष्टा खलु पद्युतिः पथगिमा व्यक्ता भवंति क्रमात् ३२
अग्रापमज्या द्दितिसिंजिनीनां योगं सहस्रं द्दितीयं विदित्वा १ पथक् पथक नागणकप्रचक्ष्व हृद्रा
त्स सिगोले गणितेमतिश्चेत् ३३ आस्तां तावत् गोलः सुगणक गणितस्कंध वंधप्रसिद्धः सिद्धांतो
लग्न सिध्ये कि मिति वत कृतस्तत्र ना त्कालिकोर्कः नाडी षट्ट्युग्ध एत्रैंदशा १० पल युत [illegible] या ६।१०
नानवीयं किला स्वां लग्नं तात्कालिका कोप्यवदकि मधिकं तद्ध्युरात्रे पलो न ३४ नाक्षत्रा उ
तसा वना स्तनु कृतौना ओष्यचे त्सावना नाक्षत्रा उदयाः कर्पविसदृशा स्ताभ्यां विशो ध्यावद् नाक्ष
त्रा पदि जद्द्युग्रात्र सदृशे काले गते कोधिकं किं लग्नं समं तत्तो दिनकरस्तात्कालिकः किं कृतः ३५ पं तं४
चांगुलाग्र गणकेयत्र पलप्रभा स्यात्तत्रैभा नवमिता दशनाडिकासु दृष्टा यदा वद तदा तरणिं तवास्ति य
द्युत्रकौशलमलं गणिते सगोले ३६ दिनकरे करि [illegible] वे रिदलान्विते ४ २५ नर १२ समान रभाप
दि१ रंड्र मुखी भवति पत्र वदोपुटभेदने कपयजां त्रिक तत्र पलप्रभाम् ३७ मार्तण्डः समडलं कि

५८

लयदा रवेः प्रविष्टः सखे काले पंचघटीमिते दिनगते यद्धानते तावति केनाष्युज्ज्वयनी गतेन
तरणेः क्रांतिं तदा वेत्सि चेन्मन्ये त्वां निशितं सगर्वगणकोत्तमं मकुंभां कुशं ३८ मार्तंडसमंडलं
प्रविशति च्छाया किलाष्टांगुला दृष्टाष्टाशु घटीषु कुत्रचिदपि स्थाने कदाचिद्दिने अर्कक्रांतिगुणं
तदा वद सिचेदक्षप्रभां तत्र च त्रिप्रश्नप्रवर प्रपंचचतुरं मन्ये त्वदन्यं न हि ३९ यत्रक्षितिज्या शा
रसिद्धि २४५ तुल्या स्यात्तद्द्युतिस्तत्र कुज्यामसं ३१।२५ ख्या तत्राक्षभा कौ गणक प्रवक्ष्व चेदक्षज क्षेत्र
विचक्षणोऽसि ४० क्रांतिज्यासमशंकुतद्धृतिपुतिं कुज्योनितां वीक्ष्य यो भिंशा त्या ख्वरसे ६० २० मि
शु.१ तामध्यपरां च धृष्टांगवेंद्रे १८ ६० मितामकुज्याग्रासमसिंजिनीपुतिमितं वेत्स्यक्षभां चापितं ज्योति
र्वित्कमलाववोधनविधौ र्वदे परं भास्करम् ४१ क्रांतिज्यासमशंकुतद्धृतिपुतिं कुज्योनितां वीक्ष्य
यः पूर्णे ऽध्यधिमहीमिता १४ ४० मध्यपरां स्वाभाष्टम १८०० संमिताम् अग्राज्यासमशंकु
तद्धृतिपुतिं वेत्स्यक्षभां कौ विंतं ज्योतिर्वित्कमलाववोधनविधौ वंदे परं भास्करं ४२ यत्र त्रि
वर्गेण ९ मिता पलप्रभा तत्र त्रिनाडीप्रमितं चरं स्यात् यदा तदार्के यदि वेत्सि विद्वन्सांवत्सरा
णां प्रवरोऽसि नूनं ४३ याम्योदक्समकोणभाः किल कृताः पूर्वैः पृथक् साधनैर्यैस्तद्द्विविव
रांतरांतरगताः याः एकके छ्रावशात् ता एकानयने न वानयसि यो मन्ये त्वमन्यं भुवि ज्योतिर्वि

५९ हृदनारविंदमुकरखोल्लासनेभास्करं ४४ दृष्टुं स्फुटमां योत्र दिगर्कवेदी छायापदंपं वा प्रतिलोक्य दि
५९ ग्नः वेत्स्यस्य भामुद्धतदैववैदुर्दर्पसर्पप्रशमे समताप्स्व: ४५ भाकर्णखगुणांगुलेकिलसखेयार
म्भोभुजस्त्वंगुलोऽन्यस्मिन्नंचरशांगुलो गुलमुद्ग्वाऽभ्युपत्रेक्षितः अक्षाभां वदतत्र षट्कृ
तमजे पक्षापमज्यां समभां दृष्टुंष्टामनयोः कृतिं च भुजांद्राक् ग्रहिमेप्रभां ४६ भाद्वयस्य भुजयोः
समाशयोर्मेलकर्णहतयोर्यदंतरं ऐक्यमन्यकुभोः पलप्रभा नायतेऽग्रातिनियोगभाजितं ४७
अक्षाभांतरणिं दिशोऽर्थगगतंमासंतिपिं वासरं यः कूपोद्धृतवन्नवेत्ति सहसा पृष्टे दिगर्कादिकं
ग्रहित्याशुपरैः कथं स कपयत्यस्योत्तरं वेत्तियोवंदत्तच्चरणानमुष्मगणकाः केवानमे वापराः
४८ वंशस्यमूलं प्रविलोक्यचाग्रं तत्स्वांतरं तस्य समन्त्वर्षंच यो वेत्ति यष्टे वकरस्थयासो धी
६६ यंत्रवेदी किंनवेत्ति ४९ उर्द्धस्य स्यगृहादिभित्तौ वहितस्याप्यग्रमात्रंसखेवंशस्यप्रगुण
स्य यस्य समसमदेशेसमालोक्यते तत्रैव तत्त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यांतरं चोच्छ्रयं वदन्यंत्रवि
दांवरिष्टपदवीं यातोसि धीयंत्रवित् ५० दूरस्थस्य नदूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा वंशस्य
प्रतिबिंबितस्य सलिले दृष्ट्वाग्रमात्रं सखे अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यांतरं चोच्छ्र
यं त्वां सर्वे रमंती द्रियतमनुजव्याजेन मन्ये भुवि ५१ तिग्मांशुश्चंद्रो किल साय नांशोन तु

द्विराशिचविपातश्चंद्रः ग्रहाष्टकं तत्र वदाशु पातं धीवृद्धिदत्वं यदि वेत्सि धीवि ५२ असंभ
वः संभवलिखेल ग्नेपि स्यात्संभवोऽसंभवालग्नेऽपि किं पातस्य सिद्धांतमिह प्रवक्ष्यते क्रांतिसा
म्यप्रसक्तामतिहे ५३ भागोनयुक्तं त्रिभमर्कचंद्रौ चेत्साग्नांशो चविपातश्चंद्रः भागद्वयो ६२
नभगणस्तदानीं पातं वदत्वं यदि वेत्सि धीवि ५४ पातेपि पातं क्वचिदप्यलग्नं ग्रहे न गम्यं
वदचित्रमत्र यत्संभवाऽसंभववैपरीत्यं सावत्सोराचार्य विचार्यतां नं ५५ एते प्रश्ना व्या
ख्याता एव इदानीं सिद्धांतग्रंथस्य कालमाह रसगुणपूर्णमही १०३६ समशकनृपसम
ये भवन्ममोत्पत्तिः रसगुणवर्षेण ३६ मया सिद्धांतशिरोमणी रचितः ५६ इदानीं विद्वज्ज
नानुनयाद्दैन्यस्य प्रतिपादनद्वारेण मनः प्रागल्भ्यं प्रपायन्नाह गणितस्कंधसंदर्भो द
त्त्वा दर्भोऽयधीमताः उचितोऽनुचितोऽयं मेधा र्ष्ट्यं तत्क्षम्यतां विदः ५७ गणितस्कंधस्य सं
दर्भो नाम रचनाविशेषः असावदर्भो दर्भोऽयं धीमत एवोचितः मूलप्रदेशादुपरियानियानि
निपुष्ट्वानि दीर्घाणि दर्भपत्राणि असावदर्भ[illegible]र्भस्तस्याग्रंपष्ठा तीक्ष्णा तथा यस्य मनीषा
६२ स्पर्णाग्रमेव सविप्रमेयं निवांतः प्रविशति तथाविधस्य गणितस्कंधप्रबंध उचितः अनुचितोम
तथापि कृतस्तदार्ष्ट्यं हविद्गुणकास्तत्क्षम्यतां इदानीमात्मदूषणापराधं परिहरन्नाह पि

दृस्वालघवोपियत्र गणकाबध्वांजलिंवंचितास्तान्पश्यंत भ्रममत्तेर्मेयायदधुनापूर्वोक्तयो
दूषिता: कर्तुंमे स्फुटवासनाप्रकथनेपूर्वोक्तनिष्ठासिनांतंतद्दूषणमंतरेणनितरांनास्तिप्र
तीतिर्यतः ५८ स्पष्टार्थं आसीत्सह्यकुलाचलाश्रितपुरेत्रैविद्यविद्वज्जनेनानासज्जनधाम्निवि
ज्जलविडेशांडिल्यगोत्रोद्विजः श्रौतस्मार्त्तविचारसारचतुरोनिःशेषविद्यानिधिः ~~साधूनामव~~
~~धिः~~ साधूनामवधिर्महेश्वरकृती दैवज्ञचूडामणिः ५९ तज्जस्तच्चरणारविंदयुगलप्राप्त
प्रसादः सुधीर्मुग्धोद्बोधकरं विदग्धगणकप्रीतिप्र[illegible]दंप्रस्फुटं एतद्व्यक्तसदुक्तियुक्ति
बहुलं हेलावगम्यं विदां सिद्धांतग्रथनं कुबुद्धिमथनं चक्रे कविर्भास्करः ६० केचिद्विपठि
ष्यंत्वेनं प्रश्नाध्यायं हि केवलं तदर्थे लिखिता अत्र प्रश्नाः प्रागुदिता अपि ६१ प्रश्नान्नमू
न्पठतो गणकस्य गोलकं दोलस्तत्स्वरलयुक्तिरातपार्वले: प्रश्नांतरेपि परिचिंतनवा
रिधारामूलामलामतिलता समुपैति। हृद्धिम् ६२ ॥ इतिश्रीमहेश्वरोपाध्यायसुत
श्रीभास्कराचार्यविरचिते सिद्धांतशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिताक्षरे गोलाध्यायः समाप्तः
॥ प्रश्नाध्यायः ॥ ॥ सर्वत्र गोलभाष्ये ग्रंथसंख्या रेकविंशतिशतानि २१०० ॥ संवत्
१८९७ फा॰ शु॰ ७ ८ रवौ लिखितं ॥